

Ha-Kol

הקול

BROJ IZDANJA: 155
SVIBANJ-LIPANJ 2018.
IJAR / SIVAN / TAMUZ 5778.

TEMA BROJA:
KNJIŽNICE / STARI SPISI

SADRŽAJ

- 4 UVODNIK
5 DOR 2018.
6 SJEĆANJE NA ZLATKA BOUREKA
7 MILIN LJEKOVITI OPTIMIZAMA
8 OTKRIVENO SPOMEN OBILJEŽJE
NA MJESTU NEKADAŠNJEG
ŽIDOVSKOG GROBLJA
U PRELOGU
9 KOMEMORACIJA U ĐAKOVU
10 SPOMEN-PLOČA
PODSJEĆA SPLIĆANE NA 12.
LIPANJ 1942. GODINE
11 IRIT SHNEOR
U POSJETU KRIŽEVCIMA
13 MAGIČNI KONCERT LEONIDA
P'TASHKE U ZAGREBU
14 DANI IZRAELSKOG FILMA
U SPLITU
15 JOËL DICKER I VELIČANSTVENA
“KNJIGA O BALTIMOREU”
16 ŽIDOVİ – NAROD KNJIGE
21 ARHIV I KNJIŽNICA ŽOZ-A
- 23 O ŽIDOVSKIM KNJIŽNICAMA,
ARHIVIMA I UMJETNINAMA
SUSTAVNO OPLJAČKANIM
TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG
RATA U HRVATSKOJ
30 LENJIGRADSKI KODEKS
— RUKOPIS KAPITALNOG
RELIGIJSKO-KULTURALNOG
ZNAČENJA
33 VELIKI SVITCI S MRTVOG MORA
35 HEBREJSKE KNJIGE U ITALIJI
U DOBA RENESANSE I
KATOLIČKE REFORMACIJE
37 PRVA TORA KOJU JE
PREPISALA ŽENA
37 NACIONALNA KNJIŽNICA
IZRAELA
39 STARI MOLITVENIK DONIRAN
IZRAELSKOJ NACIONALNOJ
BIBLIOTECI
40 LIVRARIA ETS HAIM
I NJEZINA BLAGA
- 41 KAKO JE IZGUBLJENI ARAPSKI
STIL PREŽIVIO NA HEBREJSKOM
43 NAJSTARIJI ŽIDOVSKI
DOKUMENT IZ NOVOG SVIJETA
VRAĆEN U MEKSIKO
44 HEBREJSKA GRAMATIKA IZ 16.
STOLJEĆA VRATILA SE U PRAG
45 ARHIVA IRAČKIH ŽIDOVA
VRAĆA SE U IRAK
46 VRIJEDNA KOLEKCIJA PRIČA
PRIČU O AFGANISTANSKIM
ŽIDOVIMA
47 PARTENON OD KNJIGA
PROTIV SVIH OBLIKA CENZURE
48 TISUĆU GODINA
POLJSKO-ŽIDOVSKIH VEZA
I NESPORAZUMA
53 “STOLPERSTEINE — KAMENE
SPOMEN-KOCKE U PLOČNIKU

U REALIZACIJI OVOG BROJA SVOJIM SU PRILOZIMA SUDJELOVALI:

FRAN FRIEDRICH, DEAN FRIEDRICH, MAŠA TAUŠAN, MR.SC. NARCISA POTEŽICA, ALICE SINGER, DRAGUTIN ANDRIĆ, LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ, SRDAN MATIĆ, JAROSLAV PECNIK, MILIVOJ DRETAR, VESNA DOMANY HARDY, LAILA ŠPRAJC, GERTRUDA PREIS HUR

TODA RABA!

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNICI: FRAN FRIEDRICH, ARHIV I KNJIŽNICA ŽOZ-A

UVODNIK

Drage čitateljice i čitatelji,

prije ljetne stanke, te uz euforiju svjetskog nogometnog prvenstva, mala židovska zajednica u Hrvatskoj imala je prilično bogat život. Židovska općina Zagreb održala je još jedan uspješan susret židovskih zajednica s prostora bivše Jugoslavije, a DOR je već postao tradicija koja se s nestrpljenjem očekuje. Čitateljski klub i Ženska sekcija ŽOZ-a obilježili su veliki događaj: izlazak dvojezične knjige Mile Ajzenštajn-Stojić, jedne od naših doajenki. Uz čestitke za rođendan, gospođi Ajzenštajn-Stojić želimo puno zdravlja i uspjeha. Grad Split je postavio spomen-ploču koja će građane Splita podsjećati na 12. lipanj 1942. godine kada je devastirana splitska židovska zajednica. Na mjestu nekadašnjeg židovskog groblja u Prelogu otkriveno je spomen obilježje, a komemoracijom u Đakovu, u organizaciji Židovske općine Osijek, i ove je godine odana počast žrtvama đakovačkog sabirnog logora. Naša zajednica izgubila je svog uglednog člana Zlatka Boureka, kojem je posvećena večer sjećanja u ŽOZ-u.

Splićani su mogli uživati u Danima izraelskog filma, a Zagrepčani u koncertu nevjerojatnog muzičara Leonida Ptashke u organizaciji Izraelskog veleposlanstva u Republici Hrvatskoj. Prije odlaska iz Hrvatske, izraelska konzulica Irit Shneor posjetila je Križevce te obišla židovsko groblje i dobila obećanje križevačkog gradonačelnika da će Grad Križevci obnoviti židovsko groblje i sačuvati sjećanje na nekada veliku i vrijednu židovsku zajednicu u gradu.

Za Židove se često govori da su "narod knjige". O tome je li to istina, piše naš rabbin Luciano Moše Prelević, a iz njegovog zanimljivog teksta o židovskim vjerskim knjigama svašta se poučnog može naučiti. Dean Friedrich piše o bogatstvu arhiva i knjižnice ŽOZ-a, a onome što se još moglo nalaziti u vlasništvu židovske zajednice, da nije pokradeno tijekom Holokausta, piše Srđan Matić, objašnjavajući kako su nacisti i njihovi pomagači detaljno i uz puno priprema pljačkali vrijednu imovinu na okupiranim područjima tijekom Drugog svjetskog

rata. U okviru teme ovog broja, posvećenog starim knjigama, spisima i knjižnicama, pronaći ćete i tekstove o Lenjigradskom kodeksu, Kumranskim svicima, Nacionalnoj knjižnici Izrae, te još puno toga.

Jedna od tema kojom su se posljednje vrijeme bavili svjetski mediji bio je i predloženi poljski zakon koji je predviđao kazne za one koji govore o "poljskim koncentracijskim logorima". Zakon će izgleda ipak biti izmijenjen a o tisuću godina burnih poljsko-židovskih veza piše Jaroslav Pecnik.

A za kraj smo ostavili nešto posebno: priču koju je pripremila Gertruda Preis Hur i koja govori o projektu "Stolpersteine" – najvećem decentraliziranom spomeniku na svijetu. Nadamo se da će kamene spomen-kocke biti postavljene i u drugim hrvatskim gradovima, osim Rijeke u kojoj već postoji njih nekoliko.

Do sljedećeg puta

Nataša Barac

DOR 2018.

PIŠE: DEAN FRIEDRICH (ZA ORGANIZACIJSKI TEAM DOR-A U SASTAVU LAILA ŠPRAJC, SAŠA CVETKOVIĆ, DEAN FRIEDRICH)

Od 24. do 27. svibnja 2018. održan je u Tuhlju DOR 2018., treća uzastopna godišnja konvencija židovskih općina bivše Jugoslavije. DOR se definitivno potvrdio kao regionalni program s najbržim bookingom, jer, iako je poziv objavljen više od četiri mjeseca unaprijed, polovinom siječnja svi kapaciteti "isparili" su u manje od deset dana. Programski format utemeljen 2016. uglavnom je zadržao svoje glavne karakteristike. On odražava našu primarnu zamisao okupljanja Židova iz regije na apolitičnom skupu, lišenom osobnih i institucionalnih promocija, reklama sponzora, uz kvalitetne sadržaje, dovoljno zabave i raznolik izbor za sve generacije. Neznatno smo povećali broj predavanja i radionica te ih stavili u termine paralelne sportskim i rekreativnim aktivnostima kako bi proširili ponudu za one koji nisu ljubitelji bazena, sporta i plesa.

Težište tzv. "ozbiljnih" programa i nadalje je bilo i bit će, židovsko obrazovanje. Stoga smo doveli rabina Davida Levina Krussa, direktora odjela židovske edukacije pri JDC-u za Europu, te Yechiela Bar-Chaima, bivšeg regionalnog direktora JOINT-a za bivšu Jugoslaviju, koji su uz rabina Luciana Prelevića ponudili raznolike teme vezane uz židovsku filozofiju i praksu, kojima su pristupili svaki na svoj osebujni način. Neobični naslovi njihovih izlaganja, vezani uz film Ljepotica i zvižer, glazbu Leonarda Cohena, važnosti činjenice tko je napisao Toru, židovskom pogledu na osobe s teškoćama, razlozima antisemitizma, zainteresirali su publiku već i po samoj objavi programa. Listu pre-

FOTOGRAFIJA: FRAN FRIEDRICH / DOR 2018.

davača, također na židovske teme, upotunili su Željko Heimer (predavanje o židovskim simbolima), Stjepan Heimer (predavanje o značaju tjelesne aktivnosti za stariju populaciju), Dan Popović (predavanje o izraelskim start up-ovima) te Brane Popović (o cionizmu).

Zabavni je program otvorio Pedja Bajović svojim stand up-om na temu bivše Jugoslavije, a narednih su dana publiku zabavljali Etno klezmer sensation trio (Bruno Philipp, klarinet, Mladen Baraković, kontrabas i Mario Igrac, gitara), DJ Keko (Zoran Kekić), te Di Luna Blues Band, šesteročlani sastav iz Beograda koji je nastupio zadnje večeri u postavi Jovan Šatrić, bubnjevi, Nikola Marković, bas gitara, Slobodan Negić, gitara, Goran Stojković, gitara i vokal, gitara i vokal, Nataša Guberinić, vokal, Dragan Marković, gitara. Program su obogatile i dvije prezentacije (Melita Švob predstavila je dio postava svoje izložbe Vremeplov, a izdavačka kuća Fraktura izložila i ponudila na prodaju izabrane naslove knjiga). Već tradicionalni dio programa činila je

joga s Danicom Helman, Nedjeljna škola s Rebeccom Beissmann i Hannom Jünker, vrtić s Marinom Šprajc i Sanelom Zrile, sport (tenis, stolni tenis, samoobrana i dr.), izraelski ples s Nives Beissmann te Šabat s Lucianom Prelevićem.

Smještajni kapaciteti DOR 2018. povećani su u odnosu na prethodne godine, no još uvijek je bilo podosta zainteresiranih, koji su oklijevali i zakasnili s prijavom, i morali ostati kod kuće. Konačna brojka zaustavila se na 335 osoba od čega točno 60 maloljetne djece, što smatramo posebno vrijednim. Pored hrvatskih Židova, DOR-u su se, kao i uvijek, odazvali i prijatelji iz Makedonije, Srbije, BiH i Slovenije. Često nam se postavlja pitanje zašto ne povećamo broj soba odnosno kreveta. Razlog tomu je veliko opterećenje proračuna ŽOZ-a. Naime, cca 20% troška snosi JOINT, 34% sredstava prikupi se iz participacije, a ŽOZ direktno i samostalno snosi razliku od 46% sredstava. Drugi problem s kojim se suočavamo je dinamika obavještanja članstva izvan Hrvatske. Iako svim općinama inicijalni poziv i obavijest šaljemo

istoga dana, primijetili smo da neke općine bivše Jugoslavije brzo distribuiraju informacije, dok druge to čine sporije, što njihovim članovima ograničava mogućnost brze prijave i rezervacije mjesta. U tom smislu, sljedeće godine, učinit ćemo manje korekcije sustava prijava. Novi zakon o turističkoj djelatnosti, koji je stupio

na snagu 1. srpnja 2018. onemogućava ŽOZ-u organizaciju takvog skupa. Stoga ćemo formalno booking preusmjeriti na našu turističku agenciju Maagal. U ovom trenutku nismo još razradili detalje, no zasigurno planiramo DOR 2019. u zadnjem tjednu svibnja. Lokaciju još nismo izabrali, ali postoji velika mogućnost da ponovimo

skup u Tuhlju zbog odličnih utisaka gostiju i fleksibilnosti domaćina.

Zahvaljujemo svima koji su nam uputili čestitke i zahvale za organizaciju ovogodišnjeg DOR-a. Potrudit ćemo se i iduće godine opravdati vaša očekivanja. Vidimo se na DOR-u 2019.

SJEĆANJE NA ZLATKA BOUREKA

PIŠE: MAŠA TAUŠAN

U svibnju ove godine u 89. godini života umro je veliki umjetnik Zlatko Bourek — slikar, kipar, autor igranih i crtanih filmova, scenograf i kostimograf koji je otvorio novo poglavlje modernog hrvatskog likovnog i filmskog stvaranja, ostavivši za sobom impozantan opus velike i trajne vrijednosti. Na cjelokupno stvaralaštvo tog umjetnika, širokoj javnosti najpoznatijeg kao scenografa crtanog filma o profesoru Baltazaru, podsjetili su, u organizaciji ŽOZ-a i Kulturnog društva Miroslav Šalom Freiburger poznavatelji njegova života i djela, akademici Željka Čorak i Tonko Maroević. Izbor fragmenata iz Bourekova filmskog opusa priredila je redateljica Mira Wolf. Uoči programa glavni rabin u Hrvatskoj Luciano Moše Prelević izmolio je kadiš za Zlatka Boureka.

Željka Čorak nije, kako je rekla, iznijela “kronologiju poznanstva sa Zlatkom Bourekom nego bljeskove uspomena”. Sjetila se i njegove scenografije za Orašara, koja, bez obzira na neiscrpano djelo animiranih filmova i kazališnih, posebno lutkarskih predstava, “spada među najljepše koje sam ikada vidjela u hrvatskom kazalištu”. Spomenula je i svoje suočavanje s Bourekovom gorčinom i tjeskobom, prisjetila se njegove tolerancije, široke duše i stvara-

lačkog veselja ali i naglasila sposobnost da pretvori mrak u svjetlo a gorčinu u vedrinu.

“Mislim da je druženje s njim bila povlastica”, rekao je akademik Maroević dodavši da je Bourek trajno oko sebe širio pozitivne vibracije. “Uvijek je bio galantan, elegantan, prijateljski raspoložen, voljan se zabaviti, družiti se, pomoći”. Tog intelektualca građanskog svijeta Maroević naziva posebnim i autentičnim, umjetnikom koji se nije mijenjao, koji je išao uvijek svojim putem. Govorio je o Slavoniji kao njegovu voljenom motivu, o kiparu koji je cijeli život birao dinamik, te naglasio da se Bourekove slike mogu “verbalno transponirati”, da je ispisao autobiografiju slikama. Ipak, u tom svijetu vedre Slavonije Bourek je, naglašava Maroević, prikazao i tamu i ruševine, mrtve i bijeg.

“Meni je moj život kratak. Trebao bih još tri života da naslikam sve ono što sam želio i zapamtio”, rekao je Bourek u filmu Mire Wolf u kojem je o svojem životu i stvaralaštvu govorio on sam, govorili su i poznavatelji njegove umjetnosti, a korišteni su i isječci iz njegovih filmova. S ljubavlju Bourek govori o Slavoniji: “Mi Slavonci dobri smo ljudi”. Cijelog je života bio privržen rodnoj Slavoniji, ponosan na

njenu kulturu i tradiciju iz kojih je crpio nadahnuće za svoja djela kojima je obogatio hrvatsku kulturu.

Bourek je rođen 4. rujna 1929. u Požegi, u židovskoj obitelji podrijetlom iz Slovačke, osnovnu i srednju školu završio je u Osijeku. Nakon smrti oca, majka se preudala i Bourek je rastao u priličnom obilju. Očuh, pravoslavac, ubijen je 1941. i nekoć imućna obitelj doslovce je gladovala. “Počeli smo prodavati. Sve smo prodali”, ispričao je žaleći za obiteljskim uspomnama.

Drugi svjetski rat njega i majku odvodi u partizane. “Čamci su često moji motivi. To bježanje s obale na obalu...cijeli mi je život ostalo da su čamci spašavali živote. Te slike kako netko vesla preko Dunava ili Drave, ima ih puno. To su sve bjegovi, bjegovi iz jedne nesreće u drugu”, priča u filmu Bourek.

Odlučujuća za njega bila je, ističe on, 1956. kada je diplomirao kiparstvo i slikarstvo na Akademiji za primijenjenu umjetnost u Zagrebu. Svestrani i talentirani Bourek, slikarstvo je shvaćao ozbiljno. “Džabe' ti inspiracija ako nemaš tehniku. Volim da netko slika pravilno, pošteno. Nije da se ja sad hvalim da slikam pošteno .. ali da, ja slikam pošteno”, kaže u filmu. Još za vrijeme studija osniva s

grupom istomišljenika Zagrebačku školu crtanog filma koja je unijela novi koncept u nastanak animiranih filmova i stekla svjetski ugled. Od 1960. radi crtane filmove temeljene na vlastitim scenarijima. Neki su njegovi animirani filmovi odavno ušli u svjetske antologije — ‘Bećarac’, ‘Mačka’, te ‘Profesor Baltazar’, u kojem je Bourek autor scenografije Baltazar-grada. Likovni je umjetnik s velikim brojem samostalnih i skupnih izložbi. Kovrčavi vražičak, kako ga nazivaju u filmu, svoju je lavlju grivu nosio kao zaštitni znak, te isticao da voli raditi i teatar, i film, i slikati

i kipariti. Stoga o njemu predsjednik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zvonko Kusić kaže: “Rijetko je tko u likovnoj umjetnosti uspio spojiti taj široki dijapazon od kipara, slikara, grafičara, scenografa, kostimografa, tvorca crtanih i igranih filmova”.

Uz scenografiju za Orašara, Boureka odlikuju i druge brojne scenografije u kazalištu. Grafičke radove izlaže od 1959., slike od 1963. i one već tada imaju glavne značajne njegovog likovnog stvaralaštva: groteskni humor s nadrealističnim elementima povezanih s

folklorom. Kao redatelj i scenarist snimio je tri igrana filma, a kao scenograf i kostimograf debitirao je u Dramskom kazalištu Gavella. Predstavom Hamlet u izvedbi kazališta ITD doživljava golem uspjeh i gostuje na najvećim svjetskim kazališnim festivalima. Dobitnik je nagrade Vladimir Nazor za životno djelo, a 2010. postao je redoviti član Razreda za likovne umjetnosti HAZU-a. Danas šetači na nasipu uz Savu u Zagrebu mogu pogledati Bourekovu skulpturu “Međaš protiv uroka i poplave”, dvjestotinjak metara od Hendrixovog mosta.

MILIN LJEKOVITI OPTIMIZAM

PIŠE: NARCISA POTEŽICA, MR.SC.

Posljednji Čitateljski klub pred ljetnu stanku bio je održan kao zajednički sastanak sa Ženskom sekcijom ŽOZ-a 7. lipnja 2018. jer je bilo na programu predstavljanje knjige Mile Ajzenštajn-Stojić. Naša Mila jedna je od doajenki ŽOZ-a, dama koja širi svoj vječni ljekoviti optimizam, pa se nismo začudili kada smo ugledali njenu knjigu “Šifra Optimist”. Mnogi nisu znali da je napisala puno autobiografskih priča, koje su objavljene u raznim časopisima, najčešće u “Novom Omanutu” dok je urednik bio legendarni Branko Polić. Za 95. rođendan kao rođendanski poklon od nećakinja je iz Izraela primila knjigu, njenu zbirku od 13 pripovjedača, tiskanu u Tel Avivu 2017. u dvojezičnom izdanju na hrvatskom i hebrejskom.

Mila Ajzenštajn-Stojić rođena je 14. kolovoza 1922. u Beču, a odmah nakon rođenja preselila se u Tuzlu, tada multi-

FOTOGRAFIJA: MR.SC. NARCISA POTEŽICA / MILIN LJEKOVITI OPTIMIZAM

kulturalni grad u kojem je Mila sklopila prijateljstva koja su “trajala su do smrti”. U Tuzli se školovala, bavila sportom, a zarana je pokazivala je smisao za umjetnost, osobito za književnost, pa je četiri godine bila u literarnoj grupi koju je vodio Meša Selimović, jedan od najvećih bosanskih književnika.

Život se mijenja u travnju 1941. Uslijedila je pljačka njihovog stana i očeve ljekarne, izbacivanje iz stana, iz kojeg nisu smjeli ponijeti ni najintimnije uspomene. Polovinom 1942. gotovo su svi Židovi odvedeni, otac Milan dobio je propusnicu i otišao s obitelji u Crikvenicu. U jesen 1942. s drugim Židovima deportirani su

u logor u Kraljevići pa zatim u logor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije Mila odlazi u partizane.

U jesen 1945. upisuje Farmaceutski fakultet u Zagrebu, te u tada vrlo čitanom "Studentskom listu" objavljuje svoju kolumnu Savjete za studentice: "Kako iskoristiti ostatke" i "Iz staroga novo" (o maštovitoj uporabi tkanina), "Pred odlazak na skijanje" i slično, a takve tekstove i danas možemo naći u raznim časopisima. Po zavšetku studija počinje raditi a uz posao ima bogat društveni život, slijede i mnoga putovanja. S 27. godina Mila se prvi put udaje, još više putuje, a nakon sedam godina braka se rastaje.

Posjećuje roditelje u Tuzli, a u vezi je i sa sestričnima iz Beča, Sarajeva, Rima i Izraela. Vrlo je aktivna u Domu Zaklade Lavoslav Schwarz, posebno se 1991. i 1992. angažira oko donacija koje je dalje slala tamo gdje je bilo potrebno. Bila je članica Odbora socijalne sekcije ŽOZ-a, a 1980. se ponovo udaje za dr. Jerka Stojića. Nakon što je postala udovica, ponovo piše, te na nagovor Vlaste Kovač objavljuje u Ha-Kolu i Novom Omanutu.

Priče šalje i svojim nećakinjama u Izrael koje su joj kao poklon za 95. rođendan darovale dvojezičnu zbirku priča. U predgovoru njena nećakinja Orit Jarhi Weiss ističe da knjiga sadrži priče iz "života moje tete i naše šire obitelji". "Moja kći

Sanda i ja, dok smo sa velikom ljubavlju radile na prijevodu, saživjele smo se s pričama junaka, voljele smo, tugovale i radovala se zajedno s njima kroz tetine priče", napisala je ističući ljubav i ponos na članove obitelji, naročito one koje nisu upoznale. Svoje se tete sjećaju s puno ljubavi i iskrenog poštovanja, jer za "svako sretno djetinjstvo neophodna je teta Mila, koja zna razmaziti, koja kupuje lijepe haljinice i zna lijepo našminkati". Ali najvredniji poklon od tete je bio model kako zadovoljno živjeti. "Moja teta uvijek vidi u svemu svijetlu stranu", napisala je njezina nećakinja uvjeren da je upravo to tajna sretnog života. Kao i vječni optimizam naše Mile Ajzenštaj-Stojić.

OTKRIVENO SPOMEN OBILJEŽJE NA MJESTU NEKADAŠNJEG ŽIDOVSKOG GROBLJA U PRELOGU

PIŠE: ALICE SINGER

Prelog je manji grad u Međimurskoj županiji, široj javnosti poznat po poduzetništvu i ekologiji. Manje je poznato da je u Prelogu živjela i djelovala židovska zajednica. Prije tri godine prisustvovali smo u mjesnom parku otkrivanju spomen ploče (odnosno ispravku pri navođenju imena) u Drugom svjetskom ratu poginulim Židovima.

Ovaj put povod je bila svečanost otkrivanja spomen obilježja na mjestu nekadašnjega Židovskog groblja. Naime, Židovsko groblje bilo je stoljećima dio mjesnog groblja. Ipak, 1953. na njegovom je mjestu izgrađena gradska mrtvačnica, a potomci preloških Židova godinama su se borili da se na mjestu groblja postavi bar spomen-ploča. Ove godine to se i ostvarilo. Stoga smo se, nakon tradicionalne komemoracije žrtvama Holokausta u Čakovcu, koja se više od 70 godina održava svake zadnje

FOTOGRAFIJA: OTKRIVENO SPOMEN OBILJEŽJE NA MJESTU NEKADASNJEG ŽIDOVSKOG GROBLJA U PRELOGU

FOTOGRAFIJA: OTKRIVENO SPOMEN OBILJEŽJE NA MJESTU NEKADASNJEG ŽIDOVSKOG GROBLJA U PRELOGU

nedjelje u svibnju, uputili na mjesno groblje u Prelog, na svečano otkrivanje spomen obilježja na mjestu na kojem se nekad nalazilo Židovsko groblje.

Spomen obilježje i ploču otkrili su veleposlanica Države Izrael u RH Zina Kalay Kleitman i predsjednik Židovske općine Čakovec, Andrej Pal u prisustvu najvišeg rukovodstva Međimurske županije, grada Preloga, predstavnika katoličke crkve u Prelogu kao i velikog broja mještana.

Spomen obilježje, koje je postolje ploči kojom se navodi da se tamo nalazilo Židovsko groblje, djelo je arhitektice Renate Vlahek. Izrađeno je od preloških kamenčića, u maniri židovskog običaja ostavljanja kamenčića u znak sjećanja na pokojne. Vjerski obred vodio je glavni rabin Hrvatske Luciano Moše Prelević, a nakon službenog ceremonijala uz svije-

će i cvijeće, veliki je broj građana položio kamenčiće. Organizatorima i gostima se u ime potomaka židovske zajednice Preloga zahvalila Alice Singer.

Nakon svečanosti okupljeni su pozvani u prostorije Gradskog muzeja Prelog gdje je nakon kratkog izlaganja i razgledavanja izložbe o Holokaustu bilo upriličeno zajedničko druženje.

Na kraju bih, u ime potomaka pokojnika sahranjenih na Židovskom groblju, još jednom zahvalila gradu Prelogu na čelu s gradonačelnikom Ljubom Kolarekom, predsjedniku Židovske općine Čakovec Andrej Palu i njegovoj supruzi Marini, kao i Marijanu Ramušćaku, koji su svojim zalaganjem, radom i organizacijom pridonijeli da se ne zaboravi da su na tom mjestu počivali ljudi koji su u Prelogu živjeli, radili i stvarali ga.

KOMEMORACIJA U ĐAKOVU

PIŠE: T. M.

U organizaciji Židovske općine Osijek na Židovskom groblju u Đakovu održana je 4. lipnja 2018. tradicionalna komemoracija za žrtve Holokausta, odnosno žrtve đakovačkog sabirnog logora za Židove koji je djelovao od 1941. do 1942. Kroz logor je pošlo oko 2.000 žena, djece i staraca, najvećim dijelom iz BIH, a stradalo ih je oko 550. Žrtve ovog logora sahranjene

su na groblju uz osobne podatke za što je zaslužan tadašnji grobar Stjepan Kolb. Niz limenih pločica s imenima, prezimenima i ostalim podacima žrtava, trebale bi uskoro biti zamijenjene trajnijim, kamenim pločama.

Uz dvije preživjele logorašice, komemoraciji na groblju kao i kod spomen-obilježja na mjestu nekadašnje "Mašinske",

gdje je i bio logor, nazočili su predstavnici židovskih općina Osijek, Zagreb, te iz BIH i Srbije te predstavnici Grada Đakova.

Vjerski obred predvodio je glavni rabin Hrvatske Luciano Moše Prelević, a predsjednik Koordinacije židovskih općina dr. Ognjen Kraus kazao je da je Holokaust zlo koje se više nikada ne smije ponoviti.

SPOMEN-PLOČA PODSJEĆA SPLIĆANE NA 12. LIPANJ 1942. GODINE

PIŠE: J. C.

Brončana spomen-ploča kojom se Splićani prisjećaju 12. lipnja 1942., kada je devastirana splitska židovska zajednica otvorena je na splitskoj Pjaci u središtu grada točno 76 godina nakon tragičnog događaja. Na otvaranju ploče, koja se nalazi na podu, bili su izraelska veleposlanica u RH Zina Kalay Kleitman, splitski gradonačelnik Andro Krstulović Opara i predsjednica Židovske općine Split Ana Lebl.

Splitski gradonačelnik rekao je da je ova spomen-ploča postavljena radi Splićana, da znaju o događaju koji je bio potiskivan iz njihove memorije i koji se više nikome ne smije dogoditi.

“To je sastavni dio naše povijesti koji ne smijemo potiskivati već se moramo sjetiti. Nastavit ćemo s obilježavanjem zbog memorije i identiteta našeg grada. Ima puno rana koje je Split primio da bismo mogli krenuti naprijed prema otvorenom, pitomom i sretnom gradu”, poručio je.

Ploča je otkrivena u spomen na događaj koji se dogodio 12. lipnja 1942., objasnila je predsjednica Židovske općine Split Ana Lebl. Tog je dana skupina fašista devastirala splitsku sinagogu, Židovsku općinu i židovske trgovine te na Pjaci spalila Tore, molitvenike, liturgijske predmete, namještaj iz sinagoge, arhivu zajednice, rijetke povijesne dokumente i knjige.

Unatoč tome što ploča predstavlja podsjetnik na jedan od najtužnijih trenutaka

FOTOGRAFIJA: Spomen-ploča, rad splitskog dizajnera Damira Morpurga, izrađena je u bronci, veličine 70x30 cm te zamišljena u formi otvorene knjige koja predstavlja simbol uništavanja knjiga i ostale imovine židovskih građana Splita na tom mjestu. Na otvorenoj knjizi nalaze se šiljci kao snažan simbol stradanja i uništavanja, a pozicionirani su tako da nagrízaju knjigu s donje strane čime imaju dvoznačnu simboliku. Predstavljaju element vatre kojom se palilo imovinu, ali istovremeno i nasilje i opasnost koja je tih godina bila realnost za Židove. Na otvorenoj knjizi napisan je sljedeći tekst: “U sred molitve na Šabat 12. lipnja 1942. skupina fašista devastirala je sinagogu, Židovsku općinu i obližnje židovske trgovine. Opljačkanu višestoljetnu židovsku baštinu zapalili su na ovom mjestu. Ne zaboravilo se i ne ponovilo se Grad Split, 12. lipnja 2018. godine”

splitske židovske zajednice, Ana Lebl je rekla kako želi da ta ploča postane “spomen na današnji dan”. “Možda je važnije nego ikada ne prikazivati samo ružičastu stranu grada, već se sjetiti i takvih stvari radi budućnosti i novih naraštaja”, kazala je.

Izraelska veleposlanica istaknula je da ova ploča nije važna samo Splitu već i cijeloj Europi, dodajući kako uvijek moramo imati na umu da sjećanja nisu bitna samo za nas već i za budućnost. “Ploča

ljude podsjeća na događaj koji se zbio prije 76 godina. Jako sam sretna što je postavljena, ali i zbog inicijative gradonačelnika i njegovog dogovora sa Židovskom zajednicom”, kazala je Kalay Kleitman.

Nakon otkrivanja ploče prigodni program nastavio se u splitskoj sinagogi uz čitanje ulomaka dnevničkih zapisnika iz 1942. godine te uz glazbene izvedbe violinistice Evgenie Epshtein.

IRIT SHNEOR U POSJETU KRIŽEVCIMA

PIŠE: NATAŠA BARAC

FOTOGRAFIJA: DRAGUTIN ANDRIĆ, KRIŽEVCI.HR / IRIT SHNEOR U POSJETU KRIŽEVCIMA

Izraelska konzulica u Republici Hrvatskoj Irit Shneor u lipnju je na poziv gradonačelnika Križevaca Marija Rajna posjetila Križevce, gdje se upoznala sa židovskom baštinom grada, ali i njegovim poduzetničkim potencijalima. Sa svojim domaćinom, gradonačelnikom Rajnom, razgovarala je i o mogućnostima suradnje između Izraela i Križevaca, a tijekom svog boravka u tom gradu

posjetila je Visoko gospodarsko učilište, Srednju gospodarsku školu te poslovnu zonu Gornji Čret.

U pratnji gradonačelnika Rajna, te dopredsjednika Hrvatske odvjetničke komore Mladena Klasića, konzulica je obišla Židovske arkade na Gradskom groblju gdje joj je o povijesti židovske zajednice govorio Ivan Peklić ispred Povijesnog društva Križevci, dok joj je

gradonačelnik predstavio ulaganja koja slijede u predstojećem razdoblju.

Židovi su se u Križevce počeli doseljavati tijekom 18. stoljeća, a već 1830. godine židovska zajednica počinje ozbiljnije djelovati na tom područje, te je tako 1844. službeno utemeljena židovska općina u Križevcima. Zajednica je brzo rasla, te je prema popisu stanovništva iz 1880. godine u Križevcima bilo 173 Židova, a

u okolnim selima njih 117. Desetak godina kasnije, broj židovskog stanovništva je dosegao vrhunac od 243 stanovnika, odnosno činili su 6 posto ukupnog broja stanovnika grada. Židovi su bili aktivni u gospodarskom, društvenom i kulturnom životu Križevaca, a bogat je bio i općinski život — od vrtića do Gospojinskih društava, te cionističkih udruženja.

S porastom broja članova zajednica, Židovska općina je na 50. godišnjicu osnutka židovske općine, točnije 18. studenoga 1894., odlučila izgraditi sinagogu u gradu. Za gradnju, pored zgrade Židovske općine u samom središtu grada, određen je rok od godine dana. Kamen temeljac je postavljen 14. svibnja 1895. a već 16. rujna iste godine sinagoga je završena i posvećena. Sinagoga je pridonijela vjerskom i kulturnom životu Židova sve do početka Drugog svjetskog rata, kada je krajem travnja 1941. židovskoj zajednici oduzeta imovina. Sinagoga je tada bila devastirana i pretvorena u skladište, a nakon rata zgrada je vraćena židovskoj zajednici. Ali u Križevcima tada više nije bilo Židova, pa je zgrada sinagoge 1949. prodana Kotarskom narodnom odboru Križevci. Godine 1940. u gradu je živjelo 119 Židova, za vrijeme Drugog svjetskog rata u logore je odvedeno njih 90 i nitko se nije vratio. Spasili su se samo rijetki koji su otišli u NOB ili pobjegli u talijansku zonu.

Sudbina je zatim križevačkoj sinagogi dosudila razne sadržaje i funkcije, ali nakon obnove u rujnu 2014. pretvorena je u Turistički informativni centar. U prizemlju zgrade, posjetitelji na panoima mogu pročitati priče o povijesti židovske zajednice u Križevcima, te se proučavanjem starih fotografija vratiti u povijest.

Nekada prosperitetna i važna židovska zajednica u Križevcima više ne postoji, a nakon obnove sinagoge, ono što je od nje ostalo i ono što treba svakako sačuvati je židovsko groblje. U Križevcima

FOTOGRAFIJA: DRAGUTIN ANDRIĆ, KRIŽEVCI.HR / IRIT SHNEOR U POSJETU KRIŽEVCIMA

ustvari postoje dva židovska groblja: staro židovsko groblje, osnovano sredinom 19. stoljeća, nalazilo se na južnom prilazu grada. To je groblje napušteno 1898. i danas se od njega može vidjeti još nekoliko kamenih spomenika. Novo središnje gradsko groblje u Križevcima formirano je 1898. i bilo je namijenjeno pripadnicima svih vjera. Oko 1910. na tom su groblju izgrađene arkade, koje je projektirao Stjepan Podhorsky, kao dio židovskog dijela groblja. Članak IV. ugovora o prodaji sinagoge i “rabinove kuće”, obvezivao je kupca (Križevce) da o svom trošku uredi novo židovsko groblje, odnosno da natkrije i ožbuka arkade i da podigne porušene spomenike. Nažalost, Općina Križevci se nije držala svojih ugovornih obveza, pa je ta zadaća nakon dugih desetljeća dočekala sadašnjeg gradonačelnika Marija Rajna, koji je obećao da će uz pomoć Ministarstva kulture RH obnoviti stare židovske arkade i pobrinuti se za obnovu i opstanak židovskog groblja u Križevcima.

U Židovskim arkadama nalazi se ukupno osam arkada s po jednom grobnicom u svakoj arkadi. Prema popisu što ga je 1982. napravio bivši upravitelj križevačkog groblja Zvonko Richter gotovo se sa sigurnošću može reći tko je pokopan u kojoj arkadi, čak i ako se na određenoj arkadi ne nalazi nadgrobna ploča. Richter jedino nije mogao sa sigurnošću utvrditi tko je pokopan u sedmoj arkadi koja je zapuštena i bez nadgrobne ploče.

“Obnova židovskog groblja je naš dug židovskoj zajednici koja je dala veliki doprinos ovome gradu”, rekao je Rajn. Obnova bi mogla potrajati i nekoliko godina, a prvi korak mogla bi biti i digitalizacija groblja što bi olakšalo potragu za prećima potomcima nekadašnjih članova židovske zajednice Križevaca.

Irit Shneor zahvalila je gradonačelniku i gradskim vlastima što nisu zaboravili na židovsko groblje te na tome što Grad ustraje na obnovi, te kazala kako se nada da će se ostvariti suradnja između Izraela i Križevaca.

MAGIČNI KONCERT LEONIDA PTASHKE U ZAGREBU

PIŠE: NATAŠA BARAC

FOTOGRAFIJA: MAGIČNI KONCERT LEONIDA PTASHKE U ZAGREBU

Izraelsko veleposlanstvo u Hrvatskoj zagrebačkoj je publici početkom svibnja priredilo pravu poslasticu — koncert Leonida Ptashke, osebujnog pijaniste i skladatelja. Kako je prije koncerta na zagrebačkoj Muzičkoj akademiji kazala izraelska veleposlanica u Hrvatskoj Zina

Kalay Kleitman dovođenje ovog velikog muzičara u Zagreb bila je njezina velika želja. “Ne možete ni slutiti kakvo vas iskustvo očekuje”, dodala je pred, na žalost, malobrojnom publikom, među kojima su bili i predstavnici diplomatskog zbora.

Leonid Ptashka, pijanist, džezist i skladatelj, rođen je u Bakuu 1964. u židovskoj obitelji. Već od rane dobi počeo je pokazivati izrazitu sklonost muzici. Studij glasovira započeo je s četiri godine a sa samo sedam godina izveo je Mendelssohnov koncert sa Simfonijskim orkestrom iz Bakua. Osim glasovira, Ptashka svira i bubnjeve i druge instrumente.

Ovaj virtuozni instrumentalist i briljantni izvođač uključen na prestižnu listu “100 istaknutih glazbenika 20. stoljeća” Američkog biografskog instituta. Nakon diplome na slavenj glazbenoj akademiji Gnessin u Moskvi, njegova muzička postignuća proširila su se daleko izvan ruskog jazz kruga. Nastupao je kao solist širom svijeta, uključujući solo recital u Carnegie Hallu u New Yorku. Osamdesetih godina prošlog stoljeća, Ptashka je već bio jedan od najaktivnijih muzičara bivšeg SSSR-a koji su nastupali u SAD-u. Ptashka se zatim preselio u

Izrael te se posvetio promoviranju jazzu u svojoj novo-staroj domovini.

Ptashka je dobitnik brojnih nagrada, te osnivač i umjetnički direktor međunarodnih jazz festivala u Izraelu koji se održavaju od 1994. u različitim gradovima širom zemlje, a godišnje izvodi oko 200 koncerata.

Zagrebačka se publika mogla vrlo brzo uvjeriti zašto je Ptashka tako poseban i popularan i uživati u njegovoj nevjerojatnoj kombinaciji jazzu, etničke muzike i improvizacije. Tijekom svojih koncerata, a to je bio slučaj i u Zagrebu, Leonid Ptashka stvara dijalog između glasovira i publike, te na vrlo emotivan način izvodi djela koja poput magije zadivljuju slušatelje. Uz pratnju Valerija Lipetsa na kontrabasu i Olega Akopova na udaraljka, Ptashka je izveo neke svoje originalne skladbe poput “Povratka u budućnost” i “Sutra, danas”, a dio je bio posvećen i Izraelu uz izvođenje izraelske hore te skladbe “Jeruzalem od zlata”. Nadamo se da ćemo ovog izuzetnog muzičara imati ponovno prilike vidjeti u Hrvatskoj i još jednom uživati u sasvim izuzetnom glazbenom iskustvom Leonida Ptashke.

DANI IZRAELSKOG FILMA U SPLITU

PIŠE: J. C.

Splićani su i ove godine mogli uživati u izraelskim filmovima: u okviru suradnje Splitsko-dalmatinske županije i Velesposlanstva Države Izrael u Republici Hrvatskoj od 9. do 13. svibnja u splitskom kinu “Karaman” bili su prikazivani naj-nagrađivaniji izraelski filmovi.

Dani izraelskog filma svečano su otvoreni projekcijom komedije “Kretanje pod ručnom”, a manifestaciju su otvorili izraelska veleposlanica Zina Kalay Kleitman, splitski gradonačelnik Andro Krstulović Opara i župan Splitsko-dalmatinske županije Blaženko Boban.

“Ovo je drugo izdanje iznimnog kulturnog događaja od kojeg možemo puno toga naučiti”, kazao je splitski gradonačelnik, dodajući da ovu manifestaciju posvetio velikom Splićaninu i Židovu Vidu Morpurgu.

“Pred dva dana navršilo se i 180 godina od rođenja jednog velikog Splićanina koji nas je zadužio. Taj čovjek je donosio pismenost, svoj trud, novac i volju uložio u izdavaštvo na hrvatskom jeziku. To je čovjek koji je naš grad upisao u svjetsku kartu gradova koji imaju knjižare. Posvetimo ovu večer i iduće dane njemu, podučimo svoju djecu takvim velikanima i budimo sretni što su takvi ljudi

FOTOGRAFIJA: DANI IZRAELSKOG FILMA U SPLITU

obogatili naš grad i što su dio njegova identiteta”, rekao je Opara

Nazočne je na otvaranju festivala pozdravila i izraelska veleposlanica ističući da se ove godine slavi “deseta godišnjica otkako smo počeli dovoditi izraelske filmove u Hrvatsku i Zagreb”, a Splićani već dvije godine također imaju prilike

pogledati recentnu izraelsku filmografiju. “Ovakav kulturni događaj je od velike važnosti za ljude koji ne mogu vidjeti pravi Izrael, odnosno pravi život u Izraelu, nego samo ovisi o vijestima i različitim interpretacijama. Počnimo s komedijom da vas ubacimo u raspoloženje jer nemamo samo drame i tragedije”, dodala je veleposlanica.

“Stara mudrost kaže otprilike ovako: uspješan će biti onaj tko zna učiti od boljih, a sretan onaj koji svoje dobro zna dijeliti s drugim. S tom mudrosti smo krenuli u suradnju s veleposlanstvom Izraela. Nadam se da ćemo dogodine ići na tjedan izraelskog filma, a ja se obvezujem da ćemo pokušati hrvatsku kinematografiju prikazati u Izraelu”, rekao je župan Boban, koji je bio i izaslanik hrvatskog premijera Andreja Plenkovića.

Ulaz na sve projekcije bio je besplatan, a jedan od prikazanih filmova, film “Skele” do sada je dobio brojne nagrade uključujući i Nagradu za najbolji izraelski igrani film 2017. Izrael puno ulaže u svoju filmsku produkciju a o važnosti filma u toj zemlji govori i podataka da u Izraelu postoji čak 14 filmskih škola koje pohađa više od tisuću studenata.

JOËL DICKER I VELIČANSTVENA “KNJIGA O BALTIMOREU”

PIŠE: NATAŠA BARAC

FOTOGRAFIJA: JOËL DICKER I VELIČANSTVENA
“KNJIGA O BALTIMOREU”

Jeste li čuli za Joëla Dickera, mladog švicarskog pisca koji piše na francuskom jeziku? Ako pročitate njegov četvrti roman “Knjiga o Baltimoreu” (nedavno objavljen na hrvatskom u izdanju Frakture) sigurna sam da ćete poželjeti pročitati sve što je napisao, jer Joël Dicker, uspio je napisati

ono što kritičari nazivaju “velikom američkom romanom”. “Knjiga o Baltimoreu” priča je o židovskoj obitelji Goldman, višeslojna obiteljska saga o zabludama i kraju jednog djetinjstva, to je istovremeno knjiga o ljubavi, prijateljstvu, izdajama, odanosti i potresna priča o tome koliko je sjećanje varljivo. Ova predivno napisana knjiga u samo je nekoliko tjedana zauzela prva mjesta na listama naprodavanijih naslova, a sigurno je odličan izbor za ljetno štivo i knjiga koju nećete lako ispustiti iz ruku.

Ali tko je ustvari ovaj mladi pisac koji je u kratkom roku osvojio čitatelje? Joël Dicker rođen je 1985. u Ženevi, gdje je diplomirao pravo. Pisati počinje s dva deset godina i za svoj prvi roman “Tigar” nagrađen je 2005. na međunarodnom natjecanju mladih autora. Njegov roman “Posljednji dani naših očeva” osvaja nagradu za najbolji neobjavljeni rukopis. Ali svjetsku slavu i prestižne nagrade Dicker osvaja romanom “Istina o Slučaju Harry Quebert” (također objavljen u izdanju Frakture), koji postaje međunarodni književni fenomen, preveden na 38 jezika u više od 50 zemalja.

Ako još niste otkrili ovu novu zvijezdu međunarodne književne scene (čiji roma-

ni bi se uskoro mogli naći i na filmskome platnu), najbolje je u svijet romana Joëla Dickera krenuti s prvom njegovom knjigom koja je prevedena na hrvatski, romanom “Istina o Slučaju Harry Quebert”, jer “Knjiga o Baltimoreu” ustvari govori o ranijim životima nekih od glavnih likova iz te knjige. Bez obzira na veliki broj stranica i jedne i druge knjige, radnja čitatelja toliko obuzima da će na kraju požaliti što je došao do kraja knjige. Ali možda će se Dicker obitelji Goldmann vratiti u nekom sljedećem romanu.

Joël Dicker, čiji je pradjed bio ruski Židov Jacques Dicker koji se skrasio u Švicarskoj gdje je postao ugledni odvjetnik, odrastao je uz knjige a djelove svog djetinjstva provodio je u SAD-u. Iako je i on trebao nastaviti pradjedovim stopama u svijetu prava, vrlo rano se zaljubio u riječi i knjige i počeo pisati. S obzirom na uspjehe koje njegovi romani postižu u svijetu, sigurno nije pogriješio.

B'H

ŽIDOVİ — NAROD KNJIGE

PIŠE: LUCIANO MOŠE PRELEVIĆ, GLAVNI
RABIN REPUBLIKE HRVATSKE I CRNE GORE

Židovska literatura morala bi uključiti sva djela koja su pisali židovski autori na bilo kojem jeziku, djela na židovske teme i ona pisana o raznim temama na jednom od židovskih jezika, a tu bi literaturu mogli podijeliti na nekoliko razdoblja. Stara židovska literatura uključuje Tanah (židovsku Bibliju) i ranu rabinsku literaturu (Talmud, Midraši). Srednjovjekovna židovska literatura sadrži ne samo rabinsku literaturu već i etička i filozofska djela, mistične (kabalističke) radove kao i razne oblike proze i forme poezije, religiozne (iskazivanje ljubavi prema B-gu, kao i veličanje Njegovog imena) i sekularne (najčešće ljubavne). Razvoj sekularnog židovskog društva i kulture odražava se i na pojavu novih oblika literature, npr. jidiš književnosti. U ovom tekstu ću se fokusirati samo na židovsku vjersku literaturu i to samo na ključna djela i pokušati objasniti razlog njihovog nastanka, jer ta je literatura specifična i jedinstvena i razlikuje se od svega poznatog. Zadržat ću se samo na nekoliko radova, jer mi je cilj razumijevanje čitatelja a ne samo taksativno nabranjanja svih knjiga, što je nemoguća misija, jer postoje tisuće i tisuće naslova i svako od tih djela ima svoje mjesto, kao i razlog nastajanja.

Dobro se sjećam svog prvog ulaska u ješivu (židovsko vjersko učilište) i svih emocija koje su me preplavile, svih razmišljanja, poveznica koje sam osjećao sa svojim precima, svim prethodnim generacijama od Mojsija i objave na Sinaju do kraja svijeta i svih generacija koje će doći poslije nas. Ali najviše se sjećam knjiga, židovi ješive, svaki kvadratni centimetar je bio zauzet knjigama, tisuće i tisuće knjiga, među kojima su se posebno isticale one na hebrejskom zbog svojih maštovitih korica i slova koja kao da su plesala drevne židovske plesove. I čuo sam njihov magični zov kojem sam se u potpunosti prepustio i prepuštam mu se i dan-danas. Od tog dana jednostavno nisam u stanju ispustiti knjigu sa židovskom tematikom iz ruku, a iz Izraela sam se vratio s nekoliko desetaka kutija punih knjiga židovske vjerske tematike. Dok sam pregledavao police s knjigama dlanovima sam prelazio preko njihovih hrptova, kao da sam se želio stopiti s njima i brzinski upiti svo to znanje. Uspoređujući kratkoću ljudskog života s količinama knjiga na policama uhvatio me osjećaj nemoći i beznađa, jer sam postao svjestan ljudskog ograničenja i nemogućnosti da ih čovjek za svog ži-

vota sve pročita. Ali hrabro sam zaronio i uvijek torbi uvijek imam par knjiga i svaki trenutak koristim za čitanje.

Jedna od glavnih židovskih (posebno rabinskih) karakteristika je preispitivanje svega, uključujući i B-žje riječi. To je i bit imena Izrael, biblijskog imena za židovski narod. Riječ Židov se prvi put javlja u Knjizi o Esteri. Tako ću se i ja osvrnuti na naslov ovog teksta i postaviti pitanje: jesu li Židovi inicijalno narod knjige ili je to posljedica naše burne povijesti? Ako riječ knjiga čitamo u jedini i držimo da se odnosi samo na Toru (Mojsijevo petoknjžje), tada Židovi jesu narod knjige, jer bez Tore i objave na Sinaju ne bi ni bilo židovskog naroda. Tako nas manje-više doživljavaju druge religije, samo što pod knjigom smatraju Tanah (koju zovu Stari zavjet). Ali ako riječ knjiga čitamo u množini i u nju ubrojimo cjelokupnu židovsku vjersku literaturu ili barem staru (Talmud, Midraš) vidjet ćemo da su Židovi više narod usmene tradicije nego narod knjige. Tu tvrdnju ću nastojati dokazati ovim tekstom.

Prije nego što počnem pisati o židovskoj vjerskoj literaturi, želio bih s vama podijeliti još jednu svoju smionu tvrdnju,

s kojom se ne neki, uglavno pripadnici drugih monoteističkih religija, ne slažu a ne moraju se složiti ni čitatelji ovog teksta. Otvoren sam za diskusiju. Prema većini sociologa religije da bi neku ideologiju mogli smatrati religijom, morala bi imati sljedeća tri elementa: nuditi spasenje, imati razrađenu teologiju i imati ugrađenu želju za širenjem. Ako pažljivo pogledamo židovstvo vidjet ćemo da nema niti jedan od tih elemenata. Kao prvo židovstvo ne nudi spasenje, niti ima razrađene eshatologije, proroci spominju Olam Haaba (svijet koji treba doći) poslije smrti i navode da svaki Židov ima udio u njemu, ali bez detalja što to znači. Ali svaki detalj na ovom svijetu je obuhvaćen židovskim vjerskim pravom tzv. halahom. A i svi nežidovi također imaju udio u Olam Haaba. U židovstvu, kako kaže rabin Telushkin, uopće nema zapovijedi da moramo vjerovati u postojanje B-ga, samo moramo raditi ono što nam je B-g zapovijedio. Kad nežidov konvertira na židovstvo, prije uranjanja u mikve, ritualno kupalište, rabinski sud (Bet Din) ga (nju) ne pita vjeruje li u postojanje B-ga, nego samo hoće li se držati svih zapovijedi Tore, kao i brojnih rabinskih. I treće, što je dobro poznato, Židovi ne šire židovstvo među nežidovima, što više mi potencijalne konverte odgovaramo i odbijamo. Zato uvijek naglašavam da židovstvo nije religija, ili barem ne u klasičnom smislu, nego je više način života.

Želio bih kazati par riječi o izabranosti židovskog naroda. Riječ "izabrani" bi trebalo shvatiti kao odgovornost za svoje postupke, a ne kao privilegiju. Za židovski narod umjesto "izabrani", radije koristim riječ "primjer" i kažem da židovski narod, kao najstarije dijete u B-žjoj žetvi svih naroda, mora biti primjer ostalim narodima u stvaranju pravednog društva i popravku svijeta (Tikum Olam). Zato B-g kroz Toru Židovima daje 613 micvot

(zapovijedi), a rabini tome dodaju brojne rabinske, jer židovstvo drži da B-žje zapovijedi formiraju ljudski karakter, a ne obrnuto. Čitavo tijelo židovskih vjerskih zakona, koje u sebi sadrži sve propise Tore, ali i rabinske, naziva se Halaha, tako da postoji i čitav niz tzv. „halahičke literature”, što čini glavninu židovske vjerske literature, od ranih dana židovstva do danas.

Ovaj poveći uvod sam smatrao neophodnim da bi čitatelji bolje razumjeli porijeklo i razlog postojanja onog što zovemo židovska vjerska literatura, kao i činjenicu da je ona potpuno drugačija od vjerske literature ostalih religija. Židovski narod započinje svoj put B-žjom objavom na Sinaju, kada dobivaju i svoj biblijski naziv Izrael. Praoci Abraham, Izak i Jakov halahički nisu Židovi, nego Ivri. Tijekom egipatskog ropstva naši pretci su bili bnei Israel, sinovi Izraelovi. Na Sinaju sklapanjem saveza s B-gom postaju Izrael. Iako židovska tradicija voli pojednostaviti stvari i kazati da je B-g na Sinaju dao Toru židovskom narodu, to nije tako. Tora nije data na Sinaju. Glavni cilj Objave, osim sklapanja Brita, Saveza židovskog naroda, s B-gom, je da čitav narod (nacionalna objava) bude svjedokom da B-g komunicira direktno licem u lice s Mojsijem i da ga tako inaguira u glavnog proroka židovstva, što je prema Rambamu, jedan od glavnih principa židovstva. Koncept nacionalne objave još je jedna od jedinstvenosti židovstva. Za Sefer Habrit (Knjigu Saveza) bi mogli reći da je prvi židovski tekst ikad napisan, u kojem Mojsije zapisuje B-žje uvjete za sklapanje Saveza sa židovskim narodom. Zatim Mojsije odlazi na brdo Sinaj po daljnje B-žje upute. Tamoj B-g daje Mojsiju dvije ploče zakona (Luhot Habrit) s 10 zapovijedi (Aseret Dibrot) koje je B-g osobno napisao tako da su se mogle čitati s obje strane. Nakon događaja sa zlatnim teletom, Mojsije razbija

ploče saveza i B-g od njega kasnije traži da sam napiše drugi komplet ploča. Mojsije naređuje da se Knjiga zavjeta s oba kompleta ploča stavi u Kovčeg saveza (Aron Habrit), koji se čuvao u Svetinji nad svetinjama. Tijekom babilonskog osvajanja Jeruzalema i Drugog Hrama, Kovčeg saveza nestaje i do danas ne znamo gdje je. Na brdu Sinaj započinje najčudesnija, najfascinantnija i najdugovječnija ljubavna priča između židovskog naroda i Tore, najvažnije knjige židovstva, na kojoj je sve bazirano. Gdje god Židovi žive, tu je i Svitak Tore (Sefer Tora). Gdje god odu, nose je sa sobom. Kad kažemo: "Tora kaže ..." možemo misliti na nekoliko stvari. Kao prvo, to je sama Tora, ali možemo misliti i na Tanah ili čak na cjelokupno židovsko učenje i praksu. Riječ Tora se najčešće krivo prevodi kao Zakon, dok bi pravo značenje bilo Uputstvo, jer je B-g kao čovjekov Tvorac, dao čovjeku uputstvo za vlastitu upotrebu. Riječ Tora ima isti korijen kao riječi more (učitelj) i horim (roditelji), jer uloga učitelja i roditelja je slična, davati djeci uputstva za život. Tora ne samo da donosi zakone i propise, nego i priča priču o židovskom narodu od stvaranja svijeta do Mojsijeve smrti. Jedan od stupova klasičnog židovstva je da je Tora direktna B-žja riječ, odnosno da je B-g diktirao Mojsiju svaku riječ Tore i da je to Mojsije zapisao ne mjenjajući ništa. To znači da svaka riječ Tore ima težinu B-žje riječi i kad Židov kaže B-g je rekao, to mora pisati u Tori. Kronološki ne znamo kad je Mojsije zapisao tekst Tore a Talmud donosi dva pristupa, jedan koji kaže da je Mojsije zapisivao odmah nakon događaja i drugi, da je to učinio na kraju života. Napisao je čitavu Toru i zatim je napravio 12 kopija i svakom plemenu dao po jednu. Druge monoteističke religije, kao i reformno židovstvo drže da su Toru napisali ljudi nadahnuti B-gom. Prema Midrašu B-g

je stvorio Toru prije stvaranja svijeta i prilikom samog stvaranja ju je koristio kao izvedbeni plan. Postoje stroga pravila kako se piše Tora. Piše se rukom, posebnom tintom, na koži košer životinja. Vokali se ne označavaju, nema ni interpunkcije, pojedina slova imaju na sebi krune. Postojale su obitelji koje su oralno prenosile tu tradiciju (mesora). Tako npr. znamo da se B-žje ime koje se na hebrejskom piše JUD HEJ VAV HEJ čita Adonai. Toru piše posebno obučeni čovjek kojeg zovemo sofer (pisar), a on još piše i tekstove za tefilin i mezuzu. Sefer Tora se drži u sinagogi (Bet Knesetu), a u slučaju trajnog oštećenja je sahranjeno na posebnom mjestu tzv. genizi.

Prema židovskoj tradiciji, osim Pisane Tore (Tora Šebihtav) Mojsije je dobio i Usmenu Toru (Tora Šebeal Pe). One su mu prenesene paralelno, tako da u Usmenoj Tori možemo naći objašnjenja, interpretaciju, kao i način premjene B-žjih zakona, koji su dati u Pismenoj Tori, u svakodnevnom životu i praksi. Mojsije je zatim Usmenu Toru prenio Jošui, pa članovima Skupštine, te čitavom Izraelu. Usmena Tora se nije smjela zapisivati, nego se prenosila usmeno s oca na sina, od učitelja učeniku, s jedne generacije drugoj. Pojavom novih situacija, nadopunjavala se putem hermeneutičkih pravila, koje je Mojsije također dobio na Sinaju. Zato sam, kad sam na početku ovog teksta preispitivao tvrdnju o Židovima kao narodu knjige, rekao da su Židovi možda više narod usmene tradicije.

Da je židovski narod živio u miru i držao se B-žjih zapovijedi i upustava, čitava židovska vjerska literature sastojala bi se od Tore i Knjige o Jošui, koja govori o židovskom zauzimanju Kaana, današnjeg Izraela. Židovska država je tada bila teokracija, s horizontalnom vladavinom, koju su činili Sanhedrin (Parlament), kao najviša zakonodnevna

i sudska vlast; proroka, koji je bio veza između B-ga i Izraela, te pomazivao kralja; i kralja kao izvršnu vlast. Zbog načina života naroda Izraela, posebno vladajućih struktura i kralja, proroci su preuzeli ulogu savjesti društva i stalno upozoravali narod i kralja na greške i pozivali ih na pokajenje. Tako je nastala tzv. proročka literatura. Proroci (naviim) nisu predviđali događaje, nego su opominjali narod i upozoravali na greške i najavljivali loše stvari koje će se dogoditi ako se narod ne pokaje i ponovo uspostavi odnos s B-gom. U jednom trenutku u 5.st.p.n.e. pojavilo se toliko lažnih proroka da vođe židovskog narodu više nisu mogli razlikovati prave od lažnih, te su odlučili prestati računati na proroštvo. Zadnji proroci su bili Hagai, Zeharija i Malahi. U židovskoj tradiciji se uvriježilo da se obično na kraju jedne epohe i na početku druge dođe do "pravljenja završnog računa" i kanonizacije prethodnih djela. Tada je zatvoren korpus proročkih knjiga, pa tako da Knjiga proroka Daniela nije ušla u proročke knjige (Neviim), nego u spise (Ketuvim), jer je napisana nakon tog perioda. U korpus proročkih knjiga su ušle samo one relevantne za židovski narod za sva vremena, a to su knjige proroka Samuela, Jeremije, Ezekiel, Isaije i 12 malih proroka, a nalaza se okupljene u Tanahu u srednjem dijelu pod imenom Neviim (Proroci). Proroci su ljudi koji su imali kontakt s B-gom. Tijekom vremena nastala je brojna literatura koju su pisali ljudi inspirirani ljubavlju prema B-gu, kao Psalmi, Knjiga o Rut, Knjiga o Ester, Propovjednik, Pjesma nad pjesmama, Knjiga o Jobu itd. Dio tih radova je sakupljen u trećem dijelu Tanaha pod imenom Spisi (Ketuvim). Vidimo da je riječ TaNaH sastavljena od prvih riječi Tora, Neviim, Ketuvim. Često se u rabinskim krugovima Tanah naziva Mikre, što znači čitanje, zato jer

su se tada biblijski tekstovi čitali javno. Nema konsenzusa o tome kada je Tanah konačno kanoniziran u današnjem obliku, ali većina drži daje to bilo u 2.st.n.e. u vremenima velikih previranja, te su Farizeji (Perušim) mogli sastaviti Tanah prema svom svjetonazoru.

U Tanahu se nalaze sljedeće knjige: Tora: Berešit (Postanak), Šemot (Izlazak), Vajikra (Levitski Zakonik), Bamidbar (Brojevi) i Devarim (Ponovljeni zakon)

Neviim (Proroci): Jehošua (Jošua), Šoftim (Suci), Šmuel I. i II. (Samuel), Melahim I. i II. (Kraljevi). Te su knjige poznate pod skupnim imenom Neviim Rišonim (Prvi proroci). Dok su sljedeće knjige poznate pod skupnim imenom Neviim Aharonim (Kasniji proroci): Ješajaahu (Isaija), Jirmijahu (Jeremija), Jezhehijel (Ezekiel), a 12 Malih proroka (Trei Asar) se smatraju jednom knjigom.

Ketuvim (Spisi): Tehilim (Psalmi), Knjiga o Jobu, Hameš Megilot (Pet svitaka): Pjesma nad Pjesmama, Knjiga o Rut, Lamentacije, Propovjednik (Kohelet), Knjiga o Ester. Zatim su tu još Daniel, Ezra-Nehemija, i Knjige ljetopisa I. i II. Daniel i Ezra su jedine knjige Tanaha djelomično napisane na aramejskom. Tanah sadrži 24 knjige. Postoji čitav niz knjiga koje zbog raznih razloga nisu ušle u Tanah, kao Knjiga o Makabejcima I. i II. (Hanuka je jedini židovski blagdan koji nema izvor u židovskoj literaturi), Tobija, Judita, koje nazivamo apokrifnom literaturom. U 3.st.p.n.e. u Aleksandriji su 72 rabina po zapovijedi kralja Aleksandra prevela većinu knjiga tada poznatih u židovskom svijetu i taj prijevod je nazvan Septuaginta. Osim knjiga koje su kasnije okupljene u Tanahu, tu su i brojne apokrifne knjige koje tada nisu imale taj status. U židovstvu stvari nisu crno-bijele, nego postoji čitavi raspon boja i nijansi. Tako su postojale razne rabinske akademije širom Izraela, koje su razvile svoj način učenja i prenošenja

usmene tradicije. Iako židovska tradicija ne dozvoljava zapisivanje Usmene Tore, to nije smetalo pojedine rabine da prave svoje zabilješke.

Već sam spomenuo da je 2.st.n.e. bilo jedno od najtragičnijih razdoblja u povijesti židovskog naroda. Nakon velikog ustanka i Bar Kohbinog poraza ubijeno je više od milijun Židova, Jeruzalem je potpuno uništen, mnogi Židovi su protjerani. Zbog pogibije tako velikog broja Židova, posebno poznavao i prenosi telja Usmene Tore i rabinskih propisa i zakona, prijetila je velika opasnost da se izgubi cjelokupno znanje. Svjestan situacije i opasnosti koja se nadvila nad židovski narod rabin Jehuda HaNasi je odlučio sakupiti cjelokupnu usmenu tradiciju i zapisati je za buduće generacije. U prethodnim stoljećima vodeći rabini su se protivili zapisivanju Usmene Tore, jer su smatrali da bi se time izgubio odnos učitelja i učenika, kao i da zapisana riječ (knjiga) ne bi mogla obaviti kompletnu ulogu učitelja, a to je, uz prenošenje znanja, biti i uzor svojim učenicima. Da je B-g želio da se Usmena Tora zapiše, On bi to Mojsiju i naredio. U židovstvu odnos B-ga i Njegovog naroda nije jednosmjernan, nego dvosmjernan, a to nam zabrana zapisivanja Usmene Tore i omogućuje i ujedno je čini stalno otvorenom za intervenciju budućim generacijama. Davidova zvijezda (Magen David), jedan od simbola židovstva, simbolizira tu dvosmjernost odnosa između B-ga i ljudi. Talmud (Gitin 60b) kaže da riječi koje su zapisane se ne smiju govoriti napamet, nego uvijek čitati, i zato mi tekst Tore čitam. Isto je i s molitvama. Ne smiju se govoriti napamet nego čitati iz Sidura (molitvenika). Sidur također spada u korpus židovske literature. Iz straha od nestanka Usmene Tore ona je zapisana. Rabin Jehuda HaNasi je zapisanu Usmenu Toru i tradiciju nazvao Mišna. Značenje riječi Mišna je učenje

ponavljanjem, ili učiti i ponavljati. Riječ Mišna se odnosi na čitavu kompilaciju, ali i za svako pojedino učenje. Mišna je kompilacija židovske tradicije, ali i prvi glavni rabinski rad. Zapisana je u Izraelu i pisana hebrejskim jezikom. Da olakša učenje rabin HaNasi je materijal složio i po temama i tako dobio šest traktata ili sedarim. Traktati su Zeraim (Sjemenje), Moed (Blagdani), Našim (Žene), Nezikin (Štete), Kodašim (Posvećene stvari) i Tohorot (Ritualna čistoća). Postoje i neki manji traktati, od kojih je najpoznatiji Pirke Avot (Izreke otaca). Zbog podjele na šest traktata Mišna je poznata i pod imenom šAS (Šiša Sedarim). Rabin HaNasi u Mišni nije sakupio učenja svih rabinskih akademija pa su učenja izvan Mišne nazvana Beraita, od aramejske riječi za vanjsko učenje. Beraita nema istu težinu kao Mišna. Postoje i dodatna rabinska učenja, sakupljena u Tosefti, što znači dodatak. Mišna, Beraita i Tosefta se još nazivaju i tanaimska literature, jer rabine čija su učenja sabrana u njima nazivamo Tanaiim (učitelji). Razni načini na koje se halaha može izvući su zapisani i sakupljeni u raznim rabinskim radovima, poznatijim kao Halahički Midraši. Ti radovi slijede tekst zadnje četiri knjige Tore, jer u prvoj knjizi Berešit (Postanak) nema nijednog zakona kojeg bi trebalo izvući iz teksta i obraditi. Najpoznatije akademije su Beit Hilel i Bet Šamai. Svaka od njih je imala svoje halahičke midraše na svaku od zadnjih četiri knjige Tore, tako da naša tradicija poznaje osam halahičkih midraša, četiri prema učenju Rabina Išmaela (Beit Šamai) i četiri prema Rabinu Akivi (Beit Hilel). Neka od njih su stoljećima bili izgubljeni i tek su nedavno pronađeni. Spomenuo sam riječ Midraš. Ona može biti ime samo jedne rabinske priče, ali i čitave zbirke. Midraš je jedan od načina rekonstrukcije Usmene Tore ili kreiranje nekih novih propisa dedukcijom. Tana-

im, rabini tog razdoblja, stvarali su i tzv. Midraše Agadata, Agadične midraše. Riječ agada (ne brkati s pashalnom Hagade) dolazi od aramejske riječi priča, to su rabinske priče vezane uz tekst Tore, i za razliku od halahe koja se bavi propisima koji nam trebaju urediti sve aspekta života, agada se bavi razumijevanjem teksta, iznošenjem svjetonazora, sagledavanjem života sa stanovišta filozofije s ciljem da propisima da metafizičko značenje. Agada je aspekt Tore koji ima za cilj čovjeka privući njenom učenju. I ona postoji za skoro svaku biblijsku knjigu. Halahički midraši, kao i midraši agada su i sastavni dio Talmuda i Mišne.

Stoljećima nakon što je rabin HaNasi sastavio Mišnu, generacije i generacije rabina, koje nazivamo Amoraim (oni koji govore, objašnjavaju) su studirali Mišnu s ciljem određivanja što je halaha u određenoj situaciji, ali i općenito proučavali materiju. Njihovo učenje se prenosilo usmeno s koljena na koljeno, iako su pojedini rabini samo za sebe zapisivali učenja i komentare i tako je nastala serija knjiga poznata po imenu Talmud. Mišna je nastala u Izraelu, dok su se s vremenom grupirale dvije grupe rabina, jedna u Izraelu, a druga u Babilonu koje su stvorile dva razna djela, Talmud Jerušalmi i Talmud Bavli. Riječ Talmud dolazi iz hebrejskog i znači podučavati, ali može značiti i učiti. Talmud se sastoji od Mišne i Gemare, što na aramejskom znači učiti ili podučavati. Oba Talmuda imaju istu Mišnu, ali im se Gemare razlikuju po jeziku, načinu dedukcije, kao i temama koje su proučavali. Talmud Jerušalmi, poznat i kao Palestinski Talmud, na palestinskom aramejskom, pisan je više kao knjiga zakona, i zato teži za čitanje. Talmud Bavli ili Babilonski Talmud je puno cjenjeniji, proučava se u ješivama i halaha, židovski vjerski propisi, uglavnom slijede Babilonski Talmud. On je postao

najautoritetnija kompilacije Usmene Tore. Pisan je puno tečnije, na zapadno aramejskom i cjeline su povezanije. Postojali su rabini koji su putovali između Izraela i Babilona, tada dva najveća židovska centra, s ciljem prenošenja raznih učenja i njihovog usklađivanja. Talmudske diskusije zapisane u Gemari su zabilježene u određenom formatu. Prvo bi bili citirani zakoni iz Mišne, zatim bi slijedila rabinska diskusija s ciljem utvrđivanja značaja Mišne, da se problem prvo definira i zatim riješi i utvrdi halaha (kako se ponašati u određenoj situaciji). Osim zakonima, rabini su se u Talmudu bavili etikom, filozofijom, zdravstvom, poviješću, folklorom i mnogim drugim temama, poznatim pod imenom agada. Talmud je izvor iz kojeg su derivirani ne samo židovski zakoni, nego i židovska etika i svetonazor. Opet se ponavlja ista priča. Rabinske diskusije zapisane u Gemari nisu planirane da budu zapisane, ali zbog progona i ubijanja poznavaoa Tore i nosioca tradicije, došao je trenutak i u Izraelu i u Babilonu da Gemare treba sakupiti, urediti, zapisati i na taj način zatvoriti. U Izraelu se to dogodilo oko 350.g. kada je to uradio rabin Johanan u Tiberiasu. Tada je zapisan i zapisan Palestinski Talmud. Potreba za sakupljanjem, editiranjem i zapisivanjem Babilonskog Talmuda se javila krajem 5.st.n.e. zbog progona Židova. Sakupljanje i zapisivanje materijala je započeo rav Aši, a završio je Ravina i 475. Babilonski Talmud je zatvoren. Tijekom stoljeća napisani su brojni komentari i na Mišnu i na Talmud. Najpoznatiji su Rašijevi, koji je živio na prelazu iz 11. i 12.st.n.e. Njegova objašnjenja teksta Tore također su najcjelovitija i danas su sastavni dio svake tiskane Tore. Nalaze se ispod teksta Tore i napisani su posebnim pismom tzv. Raši pismom. Do pojave tiskarskog stroja židovski tekstovi su pisani u rukopisu i rabini bi bez ikakvog

problema ispravljali tekst, ako su smatrali da je tradicija, koju su primili od svojih učitelja točnija od teksta rukopisa. Ali pojavom tiskarskog stroja i tiskanjem prvog Talmuda sve se promijenilo, tiskana slova su postala jača od olovke. Kada kažemo samo Talmud tada mislimo na Babilonski Talmud. Prvi Talmud tiskan je 1523.u Veneciji i uz Mišnu i Gemaru, sadržavao je Rašijeve komentare, kao i Tosafot, srednjovjekovne komentatore na Talmud. Daniel Bomberg je odredio i oblik stranice. U sredini je stavio tekst Talmuda, s unutarnje strane Rašijev, a s vanjske Tosafot komentare. To je od tada postao standard za sve tiskane Talmude. Zanimanje za Talmud nikad nije prestalo i nikad nije bilo veće. Sve veći broj nereligioznih ljudi studira talmudske tekstove, ne samo u Izraelu, nego širom svijeta. Rabin Meir Šapiro je 1923.u Poljskoj predložio da svi Židovi u svijetu svaki dan uče istu stranicu Babilonskog Talmuda i na taj način poveže sve Židove svijeta. Ideja je prihvaćena i tako je nastao program Daf Jomi (stranica dnevno). Nevjerojatan je osjećaj da će Židov, kada uđe u bilo koju sinagogu ili ješivu u svijetu, naići na ljude koji uče isto što i on, istu stranicu Talmuda i jedino što mu preostaje je da im se pridruži u učenju. Čovjek treba 7 i pol godina da prođe 2711 stranica Babilonskog Talmuda učeći stranicu dnevno. Po završetku ciklusa svi sudionici širom svijeta rade veliku proslavu, poznatu kao Sium HaŠas.

Za kraj bih opisao ono što zovemo rabinska literatura. U širem smislu termin bi mogao značiti cjelokupno rabinsko pisanje kroz židovsku povijest. Ali taj termin se najčešće upotrebljava za radove napisane u vrijeme Tanaiim. Već sam pisao o rabinskoj literaturi u vrijeme Tanaiim i govorio o Midrašima, Mišni, Talmudu, pa ću sad napraviti pregled nakon toga. S obzirom da se rana rabinska literature najviše bavi

židovskim vjerskim zakonima, fokusirat ću se na radove kasnije rabinske literature. Ni u Tori, ni u Mišni, ni u Talmudu zakoni i propisi nisu kodificirani po nekom redoslijedu ili materiji i zato je bilo nepraktično u svakoj situaciji otvarati Talmud i tražiti rješenje. Zato su u Srednjem vijeku neki veliki rabinski umovi odlučili pomoći običnim ljudima i napravili zakonike, unatoč protivljenju većine rabina koji su to smatrali nekom vrstom izdaje židovske tradicije. Čak su u jednom trenutku palili knjige nekih autora, prvenstveno Rambama, ali s vremenom su i oni prihvatili zbornike zakona. Najpoznatiji zbornik je Mišne Tora ili Jad Hazaka. Autor je Majmonides, poznatiji kao Rambam. U svom radu, završenom 1170., u 14 knjiga autor je obuhvatio cjelokupni život, kako pojedinca, tako i društva i donio zakone koji pokrivaju sve aspekte života, uključujući dolazak Mesije. Danas većina ljudi Mišne Toru ne upotrebljavaju kao zakonik, jer rabini zamjeraju Rambamu što nije naveo izvore za zakone koje donosi, a to je najgora stvar koju jedan autor može učiniti u židovstvu. Danas Mišne Toru ljudi uče da bi lakše ili bolje razumjeli Talmud. Arbaa Turim ili Tur je sljedeći zakonik koji želim spomenuti. Autor je Jakob ben Ašer, poznatiji pod imenom Baal HaTurim. Zakonik je završen 1340. Njegovu strukturu i podjelu na četiri dijela, kao i podjelu po poglavljima kasnije je prihvatio Josef Karo u svom zakoniku po imenu Šulhan Aruh (Prostrti stol). Zakonik je završen 1563. i slijedi sefardsku tradiciju. Reme je dodao aškenasku tamo gdje su te dvije tradicije bile različite. Dok sam boravio u sefardskoj ješivi proučavali smo Šulhan Aruh i držali se njegovih tumačenja. Prelaskom u aškenasku ješivu za mene su počeli vrijediti tumačenja zbornika Mišna Berura, nastalog početkom 20.st. autora Israel Meir Kagana, poznatijeg

kao Hafetz Hajim, autora brojnih knjiga židovske etike, posebno o lašon hara (ogovaranju). Jedna od glavnih karakteristika židovstva je da čovjeka određuje ono što radi, djeca koja ostaju nakon njega i kako se odnosi prema drugima, i zato često autori knjiga dobivaju ime po svom djelu. Zatvaranjem Talmuda prestale su klasične rabinske diskusije, te su rabini prešli na drugu razinu međusobne komunikacije, a to je pisanje responsi. Židovska literatura sadrži čitavu lepezu knjiga raznih tema ili sadržaja. To su knjige koje bi mogli staviti pod kapu židovske filozofije i etike. Židovska filozofija uključuje ili svu filozofiju koju su pisali autori Židovi ili u odnosu na židovsku religiju. Postoje brojni autori

od kojih bi istakao trojicu: Bahija Ibn Pakudu s Dužnosti srca, zatim Yehuda HaLevi i njegove Kuzari, te Rambama s More Nevuhim (Vodič za one koji dvoje). Postoje i brojna djela etičke literature gdje bih posebno istakao Moše Haim Luzata i njegove radove, te bogata kabalistička literatura koju predvode Sefer Jecira i Zohar. Bliska Kabali su i hasidska djela a nikako ne bi smjeli zaboraviti liturgijsku literaturu, koja sadrži molitvenike za obična dane i za blagdane, te zbirke pijutim (židovske liturgijske pjesme). Tu su i djela brojnih komentatora teksta Tore, Tanah, Mišne, Talmuda, response, čak i molitvenika.

Za kraj sam ostavio vjerovatno najpoznatiju i najpopularniju knjigu židovske

literature, a to je Hagada, knjiga koju čitamo i pjevamo tokom pashalne večere. Ovim tekstom o židovskoj vjerskoj literaturi sam prvenstveno želio ukazati na njezino ogromno bogastvo i raznolikost. Ovo čak nije niti vrh ledenog brijega. Također sam želio ukazati na njenu različitost i jedinstvenost, a posebnu pažnju sam posvetio razlozima koji su je učinili tako jedinstvenom. Ako sam vas zainteresirao, bit će mi čast pozvati vas da mi se na jesen pridružite u iščitavanju i proučavanju krunkih dragulja židovske literature. Zakoračit ćemo oprezno, kao kad ulazimo u more, prvo lagano zakoračiti u plićak, a onda ćemo hrabro krenuti u dubine.

ARHIV I KNJIŽNICA ŽOZ-A

PIŠE: DEAN FRIEDRICH

“Svako zlo za neko dobro”, dobro je poznata poslovice, a često stoji uz otrcane pokušaje da se iz neugodnih iskustva izvuče nešto pozitivno. Ipak, ta bi se fraza korektno mogla primijeniti i na nesretne događaje koji su prije nekoliko godina doveli do zatvaranja knjižnice i arhiva ŽOZ-a te kasnije dobrobiti koja je iz te činjenice proizašla. Do zatvaranja, knjižnica se prezentirala kao referentni informativni centar za židovstvo i specijalizirana knjižnica, koja posjeduje 25.000 svezaka u posudbenom fondu te cca 5.200 svezaka u zaštićenom fondu dr. Lavoslava Šika, drugu najveću zbirku Iduaiacae na Balkanu, a najvrjednijim izdanjem proklamiran je Šulhan Aruh (4 sveska iz 16. stoljeća). Onemogućavanje pristupa knjižnom fondu i prostoru knjiž-

nice i arhiva iskoristili smo za svojevrsnu reviziju i sređivanje stanja. Stanje je takvo da precizno niti ovog trenutka ne možemo sa sigurnošću utvrditi kompletan sadržaj knjižnice. No, sigurni smo da nije onakvo kakvim se knjižnica predstavljala, što nužno ne znači da je lošije, naprotiv.

Zahvaljujući projektu u kojem je sudjelovala Claims Conference i suradnji s Nacionalnom knjižnicom Izraela (NLI), izradili smo katalog kompletne hebraice, identificirali sve što unutar ove zbirke posjedujemo, adaptirali prostor za smještaj zbirke, a elektronskim katalogom podijelili sadržaje sa širom javnosti. Utvrdili smo da posjedujemo cca 7.000 svezaka, od čega sedamdesetak vrlo rijetkih izdanja koje ne posjeduje niti NLI.

Što se prije spomenutog Šulhan Aruha tiče, zapravo se radi o Turu, koji je NLI-u poznat od ranije.

Izrada kataloga i saznanja o sadržaju zbirke, dovela je do novih inicijativa. U pripremi je projekt digitalizacije rijetkih knjiga (prethodno spomenutih 70 svezaka), a zapis će preuzeti NLI za svoje potrebe. Druga inicijativa odnosi se na proučavanje inskripcija i trenutno razmatramo sve mogućnosti. Istodobno, i već više godina uzastopce zbirka hebraicae obnavlja se putem programa konzervatorsko-restauratorskih radova na pokretnim dobrima koji financira Ministarstvo kulture RH. Godišnje aplikacijom na taj program, u prosjeku obnavljamo po jedan svezak. Identifikacija sedamdesetak

FOTOGRAFIJA: FRAN FRIEDRICH / ARHIV I KNJIŽNICA ŽOZ

rijetkih knjiga omogućava kvalitetnije definiranje prioriteta. Što se zbirke dr. Šika tiče, dio zbirke hebraicae pripada zbirci dr. Šika, no ne i sve evidentirane knjige. Ostatak Šikove zbirke na europskim jezicima, kako stvari stoje, ne predstavlja posebnu vrijednost te bi se mogao prebaciti u posudbeni fond. Konačnu odluku donijet ćemo u suradnji s NLI i Nacionalnom i sveučilišnom knjižnicom.

Što se posudbenog fonda tiče, točno stanje i privremeni digitalni katalog planiramo dovršiti u rujnu. S koliko točno i kojih knjiga raspolaže ŽOZ utvrdit ćemo po završetku tog projekta, a zatim slijedi kataloško sređivanje tog fonda sukladno knjižničnim standardima.

Što se arhiva tiče, pozitivni pomaci više su no vidljivi. Adaptirali smo arhivski depo, svu građu pohranili u odgovarajuću arhivsku ambalažu, izradili katalog, građu inventarizirali, te popis objavili na

zasebnoj web stranici. Paralelno su definirane razine pristupa arhivu te pravila i postupci za obradu arhivskih upita. Dio značajnije građe je digitaliziran što jamči fizičku zaštitu i lakšu obradu. United States Holocaust Memorial Museum, čiji su djelatnici u projektu katalogiziranja pružili značajnu logističku pomoć, zainteresiran je za digitalizaciju i preuzimanje kompletne arhivske građe, a razgovori o provedbi tog projekta su u tijeku. U okviru arhivskih projekata, ostvarili smo i značajnu suradnju s HDA koji nam je uvelike pomogao pri katalogiziranju, a naknadno, uz našu privolu, digitalizirao i predao nam materijale vezane uz časopise koje je ŽOZ izdavao prije Drugog svjetskog rata te još neku dokumentaciju značajnu za ŽOZ.

Po realizaciji svih ideja, a i prije, ukazat će se zasigurno prigoda za ponovno otvaranje knjižnice. Ured ŽOZ-a uvjeren je, a u prilog tome govore i statistike o dosadaš-

njim korisnicima, da se knjižnica primarno treba razvijati kao referentni centar za distribuciju informacija o židovstvu, a sekundarno kao posudbena knjižnica. Kompletan posudbeni fond ionako imaju bolje knjižnice, a posebice NSK. Vanjskim korisnicima trebali bismo pružiti relevantnu informaciju i preporuku literature. Utvrđivanjem sadržaja knjižnice i arhiva, a posebice dosadašnjom uspješnom realizacijom projekata u suradnji s inozemnim institucijama značajno smo pridonijeli pozicioniranju i ugledu ŽOZ-a kao institucije koja u ovom dijelu Europe predvodi inicijative za poboljšanje statusa židovske knjižnične i arhivske građe.

Naša knjižnica i arhiv od neprocjenjive su vrijednosti ne samo za ŽOZ već i za međunarodnu znanstveno-istraživačku zajednicu. Nadajmo se da ćemo u budućnosti tu vrijednost znati na najbolji način iskoristiti.

O ŽIDOVSKIM KNJIŽNICAMA, ARHIVIMA I UMJETNINAMA SUSTAVNO OPLJAČKANIM TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA U HRVATSKOJ

PIŠE: SRĐAN MATIĆ

Genocid nad Židovima počinjen u razdoblju od 1933. do 1945. imao je dvije temeljne komponente. Prvo, fizički eliminirati Židove iz Europe, što je prvo pokušano iseljavanjem iz njemačkog Reicha, a kasnije nakon 1941. kulminiralo “Konačnim rješenjem židovskog pitanja” i drugo, opljačkati židovsku imovinu. Drugi svjetski rat imao je i svoju snažnu ideološku pozadinu u rasističkoj teoriji nacizma i srodnih pokreta kao što je bio i ustaški pokret i teoriji zavjere iza koje navodno stoje Židovi, slobodni zidari i liberalni demokrati s namjerom da unište nacionalno tijelo Njemačke ili drugih zemalja.

Za genocid — fizičko uništenje i pljačku Židova — postojali su složeni i opsežni programi već od prvih godina nakon Hitlerovog dolaska na vlast. Ti su programi uključivali složeni sustav zakonskih propisa, institucija i aktivnosti koje su Treći Reich i njihovi sateliti marljivo i pedantno provodili. Kulturocid nad Židovima dijelom je izrastao iz programa pljačke i gospodarskog uništenja Židova u Europi, a s početkom rata 1939. ova je

treća, ideološka komponenta prerasla u samostojeći pseudoznanstveni projekt s namjerom da se sakupe i sačuvaju najvažniji predmeti od povijesnog i kulturnog značaja o istrijebljenom narodu.

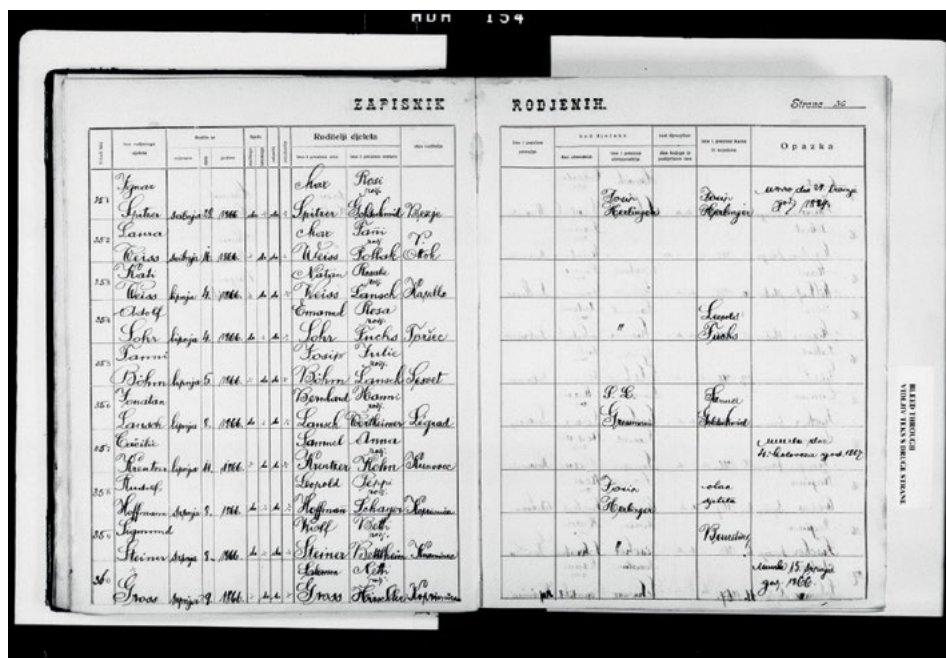
Tzv. Nezavisna Država Hrvatska u tome nije bila iznimka. Pljačka kulturnih dobara izrasla je iz domaćeg programa “gospodarske ponove” ove nacističke satelitske para-države, ali u kontekstu velikog programa Trećeg Reicha. Tako su, osim pojedinačne pljačke i uništavanja židovske imovine tijekom Drugog svjetskog rata u tzv. NDH, postojala dva sustavna programa čiji je cilj bio pronaći i opljačkati kulturna dobra Židova i židovskih organizacija. S jedne strane, pljačku je vodio Treći Reich kao dio velike akcije kontinentalnih razmjera, dok je tzv. NDH imao vlastiti sustav organizirane pljačke židovskog kulturnog blaga.

U hrvatskim i stranim arhivima sačuvana je obilna originalna arhivska građa o kulturocidu nad Židovima. U njima se može naći bogata korespondencija između ispostava u Zagrebu i Beogradu

i njemačkih vlasti, kao i knjižnica i znanstvenih instituta u Njemačkoj u kojima se traže pojedini predmeti ili knjige od interesa ili biografski podaci i dokumenti o Židovima u Hrvatskoj ili Srbiji radi izrade leksikona. Zbirke sadrže i redovne izvještaje o opljačkanim predmetima i potvrde o pošiljkama i suradnji s drugim organima tadašnjih vlasti.

TREĆI REICH I ŽIDOVSKA KULTURNA DOBRA

Alfred Rosenberg, glavni ideolog nacističke stranke još je 1939. začeo ideju o osnivanju visoke škole NSDAP-a (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* — Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka), koja je imala svrhu postati elitnom obrazovnom ustanovom za nacističke kadrove s ciljem izučavanja i podučavanja nacističke doktrine. Već u srpnju 1940. Hitler je izdao naredbu o službenom osnivanju škole pod vodstvom Rosenberga, a svim državnim, stranačkim i vojnim organima i ustanovama u Trećem Reichu je naređeno

FOTOGRAFIJA: O ŽIDOVSKIM KNJIŽNICAMA ARHIVIM I UMJETNINAMA SUSTAVNO OPLJAČKANIM TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

da s njim na tom projektu imaju suradivati. Jedan od prvih poteza za osnivanje ove ustanove bilo je osnivanje središnje knjižnice u Berlinu, na čijem čelu je bio filolog Walter Grothe, a 26. rujna 1941. je u Frankfurtu na Majni otvoren prvi fakultet “Za proučavanje židovskog pitanja”.

Iako je sustavna pljačka kulturnih dobara započela već 1939. okupacijom Nizozemske, Belgije i Francuske, Adolf Hitler je tek 1. ožujka 1942. izdao dekret kojim se utvrđuje da su Židovi, slobodni zidari i njima pridruženi protivnici nacionalsocijalizma glavni neprijatelji Trećeg Reicha i da je nužan ideološki rat protiv svih njih. Dekret je ovlastio Rosenberga da pretražuje knjižnice, arhive, lože, ustanove i kulturne institucije u židovskom vlasništvu i da iz njih sakupi svaki relevantni materijal i kulturna dobra čiji su vlasnici Židovi, koji su bez vlasnika ili čije je vlasništvo upitno. Ove je dužnosti Rosenberg

izvršavao u funkciji vođe Reicha (*Reichsleiter*) u zapadnoj Europi, a kao ministar Reicha na istoku. Za provođenje ove pljačke osnovan je *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (EER)* — Rosenbergov izvršni stožer. EER je imao organizacijske jedinice u gotovo svim okupiranim zemljama Europe. Prema sačuvanim dokumentima, do kraja 1944. u Njemačku je dopremljeno gotovo dva milijuna tona knjiga, dokumenata i umjetnina neprocjenjive tržišne i povijesne vrijednosti iz cijele Europe. U poslijeratnim istraživanjima najviše je pažnje pridano pljački pokretina i umjetnina u Francuskoj i zemljama Beneluxa s obzirom na njihovu neprocjenjivu vrijednost koja je uzrokovala i trzavice između Rosenberga i Hermana Göringa koji je u tome vidio priliku za stvaranje svoje privatne umjetničke zbirke. Zbirni izvještaji navode, npr. da je od 1941. i 1944. iz Francuske u Njemačku

prevezeno 137 vagona s 4.174 sanduka umjetnina iz vodećih privatnih kolekcija.

EINSATZSTAB REICHSLEITER ROSENBERG (EER) NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

U Zagrebu i Beogradu su osnovani regionalni uredi ERR-a već u svibnju 1941. Tzv. NDH je smatrana “prijateljskim teritorijem” i Ministarstvo vanjskih poslova tzv. NDH, u pismu od 24. lipnja 1941., je potvrdilo da je “specijalna uprava EER za Hrvatsku (*Sonderkommando ERR für Kroatien*) pod vodstvom *Obersturmführera Dr. Laubera opunomoćena osigurati židovske i slobodnozidarske materijale u suradnji s hrvatskim vlastima*”. Rad EER u tzv. NDH i okupiranoj Srbiji je bio fokusiran na knjige i arhivsku građu, manjim dijelom na umjetničke predmete, a značajan dio umjetnina i glazbenih instrumenata su već ranije opljačkani iz ustanova i privatnih kuća od strane njemačkih okupacijskih snaga u Srbiji i vlasti tzv. NDH na njezinom teritoriju. O ovome će biti riječi kasnije u članku. Sudbina židovskih zbirki i kulturnih dobara nije zaobišla ni Srbe u tzv. NDH, ni lokalne ustanove u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. Iz sačuvane dokumentacije vidljivo je da su sustavno pljačkane i lokalne ustanove od posebnog značaja, te tako možemo pročitati i dokumente o ukradenim umjetninama iz muzeja u Srbiji i Hrvatskoj poput Etnografskog muzeja u Beogradu i Strossmayerove galerije starih majstora u Zagrebu, te zbirki Pravoslavne crkve u tzv. NDH. Do kraja svibnja je zagrebačka ispostava već pretražila 116 židovskih domaćinstava, uglavnom članova lože B'nai B'ritha. Iz izvještaja o radu ureda EER u Zagrebu i potvrda o pošiljkama zaplijenjenih dobara, saznajemo da su tijekom prvih mjeseci nakon početka rata već zaplijenjene najznačajnije zbirke knjiga i dokumenata u Zagrebu i Dubrovniku. U listama “obrađenih” stanova i ustanova nalazimo

podatke o značajnom plijenu iz židovskih ustanova u Hrvatskoj uključujući cjelokupnu arhivu, knjižnicu i umjetničke slike (portreti predsjednika i rabina) Hevre Kadiše u Zagrebu u Amruševoj 8 i Židovske općine u Palmotićevoj 16 (u listama se pogrešno navodi Palmotićevo 14, zaprimljeno 21. svibnja 1941.); knjižnica i arhiv nadrabina dr. Gavre Schwarza (Amruševa 8) u kojoj se nalazilo oko 1.600 knjiga iz nadrabine knjižnice i oko 300 svezaka iz knjižnice Židovske općine (zaprimljeno 21. svibnja 1941.); zbirka od deset svitaka Tore, tekstila i ceremonijalnih predmeta iz sinagoge u Praškoj ulici (zaprimljeno od 26. do 28. svibnja 1941.); te više tisuća svezaka knjiga, arhivalija i umjetničkih predmeta iz najmanje 85 zagrebačkih židovskih stanova.¹

Zanimljivo je primjetiti da je među knjigama zaplijenjenim iz Hevre Kadiše i tzv. "Ehrenbuch" (počasna knjiga), što se možda odnosi na svečanu rukopis-

nu knjigu iz 1828. koja se danas nalazi u Židovskoj općini u Zagrebu, kao i obredni predmeti i tekstil iz zagrebačke sinagoge.

Tijekom lipnja i srpnja 1941. prikupljanje građe se nastavilo u Dubrovniku, gdje je 16. srpnja opljačkana arhiva i knjižnica Židovske općine Dubrovnik, te su oduzete zbirke iz kuća Josefa Brennera, Josipa Fuchsa, Lea Kleina, Josipa Mandela i obitelji Tolentino.

Iako u Sarajevu nije bilo ispostave EER-a, zagrebački ured je preuzeo građu od interesa koju su tijekom pljačke židovskih ustanova i stanova oduzele njemačke snage. Poznato je da su njemački časnici po ulasku u Sarajevo tražili čuvenu Sarajevsku hagu, koju međutim nisu našli jer je već bila skrivena kod direktora Zemaljskog muzeja. Među opljačkanim vrijednim predmetima je međutim bio i stari *Pinkas* (zapisnik) sefardske Židovske općine u Sarajevu koji je značajan izvor za povijest ove zajednice još iz 17. stoljeća, a i iz dubrovačke Židovske općine je oduzeta *Pinkas* iz 1709. godine.

U Zagrebu je bila skrivena vrlo vrijedna knjižnica dr. Lavoslava Šika koji ju je on sklonio u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu, a skrivena je bila, te kasnije prevezena u Srbiju i skrivena čuvena zbirka slika Eriha Šlomovića. O ove dvije značajne zbirke nema spomena u dokumentaciji EER-a.

U posebnoj akciji EER je preuzeo kompletne arhive i knjižnice svih slobodnozdarskih loža i inventare iz njihovih hramova, a među njima i imovinu loža B'nei B'ritha u tzv. NDH.

TZV. NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA I PLJAČKA KULTURNIH VRIJEDNOSTI ŽIDOVA

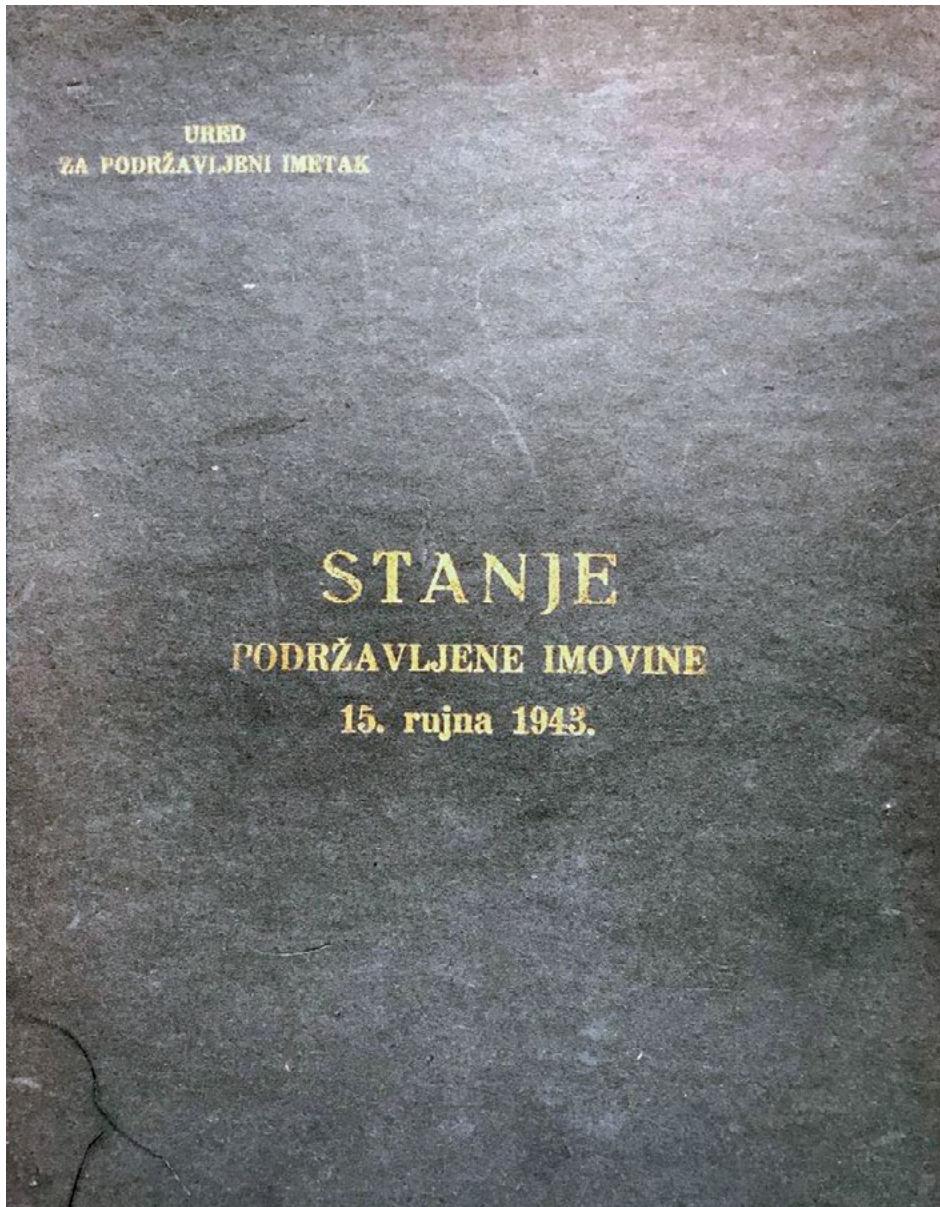
Pljačke koje su provodile ustaške vlasti započele su već prvih dana rata u travnju 1941. Već su predvečer 10. travnja 1941. vođe zagrebačke židovske zajednice bili

pozvani kod šefa policije dr. Vragovića, a već sutradan su njemačke snage pretresle i zapečatile prostorije Židovske općine i Nadrabinata. U narednim tjednima uhićena je veća grupa uglednih zagrebačkih Židova, a Židovska općina u Zagrebu je morala sakupiti i predati ustašama otkupninu, kontribuciju, u protuvrijednosti 1.000 kilograma zlata što je i učinjeno.

Iako je pljačka počela već samim proglašenjem tzv. NDH, zakonska osnova za sustavno gospodarsko uništenje Židova dobivena je donošenjem Zakonske odredbe o sačuvanju hrvatske narodne imovine 18. travnja 1941. kojom se poništavaju, retroaktivno, svi pravni poslovi između Židova i nežidova. Ovu je odluku potpisao Ante Pavelić, a na prijedlog ministra pravosuđa Mirka Puka. Kako bi se Židove identificiralo, izoliralo i označilo, te kako bi im se oduzela sva prava, Pavelić već 30. travnja potpisuje i daljnje zakonske odredbe na prijedlog ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića: Zakonsku odredbu o državljanstvu kojom je oduzeto državljanstvo svim ne-arijskim osobama; o rasnoj pripadnosti kojom je određeno kako se utvrđuje tko je Židov ili Rom i kojim se osniva rasno povjerenstvo pri Ministarstvu unutrašnjih poslova, te Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda kojom se zabranjuju brakovi sa Židovima. Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu od 3. svibnja 1941. zabranjuje prelazak Židova na druge vjeroispovijesti, a Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda od 4. lipnja 1941. isključuje Židove iz svakog oblika kulturnog, prosvjetnog i društvenog života.

Serija uredbi u vezi s gospodarskim uništenjem Židova započinje 18. travnja Zakonskom odredbom o sačuvanju hrvatske narodne imovine, te se nastavlja Naredbom o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki od

¹ U sačuvanom popisu je naveden broj svezaka koji je oduzet od pojedinih osoba. Među njima su: David Alkalaj, Vladimir Altmann, Alexander Ausch, Aleksandar Balas, Dr Hugo Bauer, Dr Marko Bauer, Dr Rikard Bauer, Feliks Baum, Edmund Blühweiss, Alfred Bondy, Mirko Breyer, Pavle Breyer, Dr Rudolf Buchwald, Albert Deutsch, Dr Andrija Deutsch, Dr Edo Deutsch, Dr Samuel Deutsch, Slavko Deutsch, Slavoljub Deutsch, Šandor Deutsch, Dr David Eisenstädter, Ignjat Fischer, Julije Fischer, Viktor Frank, Dr Ivo Fuchs, Dr David Furhrmann, Edo Funk, Milan Glaser, Dr Lavoslav Glesinger, Dr Robert Glückstahl, Teodor Grünfeld, Dr Božidar Grünwald, Žiga Graf, obitelj Günsberg, Dr Željko Hahn, David Herzog, Dr Ivo Herzog, Olga Herzog, Dr Bogomir Hirschl, Josef Hoffmann, Dr Gjuro Jellinek, Mavro Kandel, Milan Kastl, Aleksandar Klein, Herman Kraus, Ernest Kronfeld, Mirko Lederer, Dr Dragutin Liebermann, Dr Armin Moskovic, Dr Bernard Moster, Herman Müller, Dr Neuburger, Adolf Neumann, Salamon Mevorah, obitelj Njemirovski, Silvio Papo, Dr Sigmund Pordes, Dr Makso Pscherhof, Herman Müller, Dr Rudolf Rodanić, Dragutin Rosenbaum, Max Rosenblatt, Dr Rudolf Rosner, Mirko Schönberger, Emanuel Schotten, Armin Schreiner, Aleksander Schwabenitz, Dr Aleksander Schmidt, Dr Karlo Spiller, Dr Stanko Švriljuga, Dr Neno Stein, Makso Stern, Dane Singer, Dr Karlo Schiller, Alfred Spitz, Aleksandar Semnitz, Leo Tobolski, Oskar Vadnai, Janko Zimmermann i Karl Ebenspanger.

FOTOGRAFIJA: O ŽIDOVSKIM KNJIŽNICAMA ARHIVIM I UMJETNINAMA SUSTAVNO OPLJAČKANIM TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

4. lipnja 1941.;² o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja od 4. lipnja 1941.; o sprječavanju prikrivanja židovskog imetka od 5. lipnja 1941.; o obveznoj prijavi imetka Židova i

židovskih poduzeća od 5. lipnja 1941.; o preuzimanju i upravi židovskih zgrada i imanja od 27. kolovoza 1941.; o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 6. listopada 1941.; o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore od 25. studenog 1941.; o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. listo-

pada 1941., te konačno o podržavljenju židovske imovine od 30. listopada 1942.

Židovi su morali prijaviti svu pokretnu i nepokretnu imovinu po odredbi od 5. lipnja 1941. a u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu je sačuvana kopija naredbe Državne riznice tzv. NDH svim velikim župama, gradskim poglavarstvima, kotarskim oblastima i poreskim uredima od 15. lipnja 1942. kojom se određuje kako postupati s posebnim predmetima tijekom konačne rasprodaje židovskih pokretnina i osoba koje su napustile tzv. NDH.³ Prema ovoj naredbi, svi sagovi, kristalno i porculansko posuđe, kaputi, ogrtači i predmeti od krzna, te zlatni i srebrni predmeti, dionice, uložne knjižice i vrijednosni papiri imaju se popisati i konačno dostaviti Uredu za podržavljeni imetak u Zagrebu. Glasoviri i sva ostala glazbala moraju biti popisani i prodani, a jedino se mogu pokloniti postrojbama Ustaške mladeži. Svi predmeti povijesne vrijednosti moraju isto tako biti popisani, a Hrvatski državni muzej u Zagrebu je dobio privolu sve takve predmete iz pokretnina izuzeti i preuzeti. Iz naredbe je isto tako vidljivo da je okružnicom od 17. siječnja 1942. Državni izvještajni i promidžbeni ured u Zagrebu zaprimao sve knjige, a ovom novom odredbom je odlučeno da se sve knjige imaju daljnje predati isključivo Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (NSK).

ŠTO SE DOGODILO S OPLJAČKANIM KNJIŽNICAMA I ARHIVIMA?

Pljačku je provodio prvo Ured za ponovu pri predsjedništvu vlade, a od kraja 1941. Ured za podržavljeni imetak pri Državnoj riznici tzv. NDH. Prema Izvještaju ovog ureda "Stanje podržavljene imovine 15. rujna 1943."⁴ od 29. rujna te godine,

³ Jevrejski istorijski muzej, Inv. Broj 3373 K.21-4-1.

⁴ Fotografije naslovne i prve stranice

² Fotografija židovske iskaznice na temelju ovog propisa

saznajemo da su Židovi u tzv. NDH podnijeli oko 16,000 prijava imovine.⁵ Iz istog izvora saznajemo da je likvidacija najvrednijeg dijela židovske imovine uglavnom završena do kraja 1942., te da su glasoviri i instrumenti podijeljeni Glazbenom zavodu i Ustaškoj mladeži. Sve knjige su predane Državnom ravnateljstvu za promidžbu i NSK u Zagrebu. Slike i predmeti od povijesnog značaja su završili u Hrvatskom državnom muzeju. Prema izvještaju, u trgovini Runo u Draškovićevoj ulici 23 se tada nalazio još 1.341 sag procijenjen na više od 9 milijuna tadašnjih kuna, a do tada je već bilo prodano 249 sagova za 2.6 milijuna kuna.

Izvještaj navodi da su Židovi predali zlato, srebro i drago kamenje još 1941. u kontribucijama u Zagrebu, Osijeku i drugim gradovima u vrijednosti od gotovo 100 milijuna predratnih dinara (prema procjeni Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina 1946.), a koji su pohranjeni u trezorima Hrvatske državne banke i Hrvatske zemaljske banke u 682 zapečaćena paketa. Dragocjenosti pravoslavaca i pravoslavnih crkava "neprocijenjene, ali velike vrijednosti" su pohranjene u 6 zapečaćenih velikih sanduka, 5 kovčega i 5 velikih kutija u Hrvatskoj zemaljskoj banci. Srebro je velikim dijelom predano "Državnom vrhovništvu" za izradu odlikovanja.

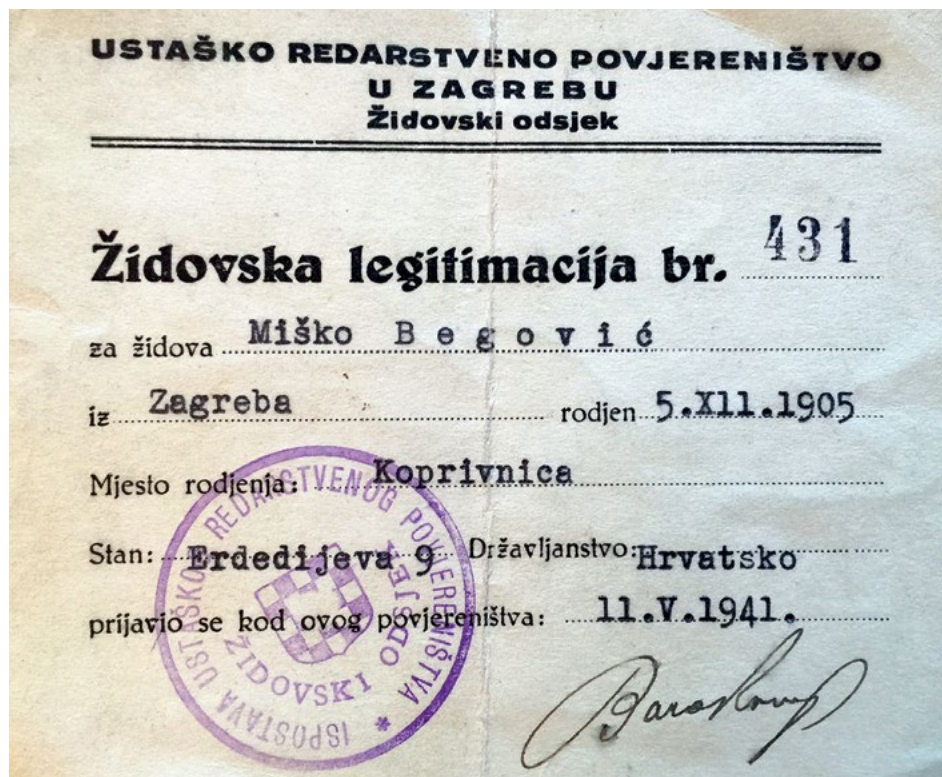
Iz izvještaja ureda ERR-a u Zagrebu i Beogradu, poznato je da je najmanje 200 sanduka knjiga, arhivskog materijala i umjetnina poslano u Treći Reich. Posebni tretman su dobili privatni arhiv bivšeg jugoslavenskog ministra i predsjednika Lige naroda Momčila Ninčića i zbirka slika braće Čelebonović iz Beograda. Najveći dio oduzetih predmeta završio

je u središnjem spremištu u Racibórz u južnoj Poljskoj, te u institutu u Münchenu i drugdje.

ŠTO SE DOGODILO S OPLJAČKANIM PREDMETIMA NAKON 1945.?

SAD su 1943. ustanovile tzv. Roberts Commission (nazvana po sucu američkog vrhovnog suda Robertsu) koja je dobila zadatak skrbi nad umjetničkim i kulturnim blagom u ratom obuhvaćenim zemljama. Komisija je radila do sredine 1946. i tijekom rata je, kako su savezničke snage napredovale, preuzimala kulturno blago zatečeno na oslobođenim područjima. Sličnu komisiju je osnovala i Velika Britanija. Nakon završetka rata, zapadni saveznici su osnovali nekoliko središnjih točaka za prikupljanje i obradu predmeta od kulturne i povijesne važnosti pronađenih na području Trećeg Reicha. 12. armijska postrojba američke vojske je bila nadležna za ovaj zadatak i otvorila je

četiri sabirna centra u Münchenu, Wiesbadenu, Marburgu i Offenbachu. U ljeto 1946. je zatvoren centar u Marburgu, a preostala tri su specijalizirana za predmete njemačkog vlasništva u Wiesbadenu, u Münchenu za predmete koji su predmet restitucije, te u Offenbachu koji je postao središnjim mjestom za židovske obredne predmete, knjige i arhivsku građu. Među sakupljenim i obrađenim kulturnim blagom su se zatekli milijuni umjetnina, arhiva i knjiga, ne samo koje su nacisti opljačkali, već i inventari raznih njemačkih ustanova i muzeja. Robertsova komisija je imala golemi zadatak restitucije zatečenih predmeta ranijim vlasnicima kao i postupak s imovinom bez vlasnika. Najveći dio židovskih knjiga i obrednih predmeta iz spremišta u Offenbachu je predan Uredu za židovsko kulturno blago vojne vlasti u Njemačkoj. Predmeti i knjige čije se vlasnike nije moglo identificirati su konačno najvećim dijelom predani

FOTOGRAFIJA: O ŽIDOVSKIM KNJIŽNICAMA ARHIVIM I UMJETNINAMA SUSTAVNO OPLJAČKANIM TIJEKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

⁵ Ured za podržavljeni imetak. Izvješće o stanju podržavljene imovine Uredu ministra državne riznice. Broj T1983/43 od 29. rujna 1943. Jedna kopija izvještaja, bez priloga, nalazi se kod autora članka iz ostavštine dr. Konstantina Matića iz Zagreba.

židovskim ustanovama u SAD-u i Izraelu, a jedan dio je podijeljen raznim židovskim zajednicama širom svijeta. Za većinu knjiga, dokumenata i umjetnina nije utvrđeno prethodno vlasništvo, pa je moguće da su predmeti, knjige i arhivalije iz naših krajeva završile i u drugim zemljama.

Na istoku Europe je situacija bila posve drugačija. Sovjetski Savez, koji je teško stradao tijekom rata i iz kojega su milijuni knjiga i povijesno-umjetničkih predmeta bili opljačkani i odneseni, a u kojem su i sistematski uništavane sve kulturne institucije, smatrao je da su umjetnine, knjige i arhivi koje su zatekli tijekom oslobođanja Europe, zapravo njihov ratni plijen, te da na njih polažu pravo kao kompenzaciju za ono što je uništeno ili opljačkano na teritoriju SSSR-a. Tijekom rata je, prema ruskim procjenama, opljačkano ili uništeno 427 muzeja, 115 milijuna knjiga iz 4000 knjižnica i više od 17 milijuna arhivskih dokumenata iz 19 oblasti. U inozemstvo je odneseno više od 100,000 muzejskih predmeta.

Od 1943. postojale su specijalne postrojbe Crvene armije koje su prikupljale i otpremale umjetnine i povijesne spomenike u SSSR s oslobođenih teritorija. U Moskvi je 1946. osnovan Središnji specijalni državni arhiv (TsGOA) u kojeg su pohranjeni dokumenti strane provenijencije. Ovaj arhiv je bio tajan i zatvoren sve do kraja 20. stoljeća. Prve informacije o njegovom sadržaju, a u kojem se zateklo više od 1.000 arhivskih fondova s više od 1.5 milijuna jedinica, kartičnih kataloga i mnoštvo knjiga i tiskanih izdanja. Prvi katalogi i vodiči po ovom arhivu su sačinjeni šezdesetih godina. Četiri zbirke dokumenata su vraćene Jugoslaviji 1956. godine. Drugim zemljama su vraćene ograničene kolekcije, a najviše je materijala vraćeno u nekadašnju Demokratsku Republiku Njemačku. Najveći dio sakupljenog materijala je ipak ostao u Moskvi, a 1999. je pripojen Središnjem državnom

vojnom arhivu Ruske Federacije. Tek je tijekom posljednjih dvadeset godina istraživačima omogućen bolji pristup sačuvanim dokumentima. 2017. su Muzeju Holokausta u Washingtonu predani mikrofilmovi velikog dijela dokumentacije koja se odnosi na Židove, uključujući i zbirke dokumenata iz Hrvatske, BiH i Srbije. Tek se iz ovih izvora iz posljednjih petnaestak godina doznalo što se dogodilo sa židovskim arhivima i dokumentima od posebnog interesa poput dubrovačkog i sarajevskog *Pinkasa*.

Iz dostupnih inventara zbirke u ovom arhivu je vidljivo da su važne zbirke židovskih dokumenata, koje je sakupio ERR tijekom rata u tzv. NDH, zapravo sačuvane. Među fondovima se nalaze cjelokupni arhivi svih loža B'nei B'ritha iz nekadasnje Jugoslavije (iz tzv. NDH su to lože "Zagreb" u Zagrebu, "Menora" u Osijeku i "Sarajevo" u Sarajevu); arhiv Izraelitičke bogoštovne općine u Zagrebu od 1924. do 1941.; arhiv Odbora za pomoć židovskim izbjeglicama u Zagrebu od 1933. do 1941.; cjelokupni arhiv Židovske općine u Dubrovniku od 1709. do 1940. uključujući i čuveni *Pinkas*, te matične knjige, *ketube* (vjenčane ugovore), blagajničke i druge knjige. U istoj ustanovi se nalazi i arhiv beogradske židovske općine prije 1941. kao i Saveza židovskih općina Jugoslavije.

Nacionalna knjižnica Bjelorusije u Minsku također posjeduje knjige koje je ERR oduzeo u našim krajevima

Kao što je već rečeno, tzv. NDH je imala vlastiti sustav pljačke i oduzimanja židovske imovine, uključujući i povijesne i umjetničke predmete. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu bila je središnje sabirno mjesto za knjige židovskih vlasnika. Do danas nije sveobuhvatno istražena provenijencija knjiga u NSK. Poznato je da je dr. Lavoslav Šik, čuveni odvjetnik, židovski javni djelatnik i bibliofil, svoju vrijednu židovsku knjižnicu i osobni arhiv pohranio u NSK na samom

početku Drugog svjetskog rata. Na temelju posebnog sporazuma, njegova zbirka judaike i hebraike od oko 6.000 svezaka je predana Židovskoj općini u Zagrebu 1959. Šikov osobni arhiv je predan u vlasništvo Židovskoj općini kanije, osamdesetih godina, ali je zadržan u posjedu NSK. 1989. je NSK predala Židovskoj općini daljnjih 7.000 knjiga judaike i hebraike koje su vjerojatno tamo završile tijekom rata. Ovo su jedinstveni primjeri vraćanja oduzete židovske pokretne imovine u Hrvatskoj. Knjige su identificirane i snimljene zahvaljujući suradnji ŽOZ-a, Claims Conference i Nacionalne knjižnice Izraela i dio su pokušaja da se utvrdi provenijencija otetog kulturnog blaga.

Arhivska građa židovskih organizacija i općina sačuvana je u brojnim ustanovama. Prije svega je sačuvan veliki dio matičnih knjiga najvećeg dijela predratnih židovskih općina u Hrvatskoj koje se danas nalaze u Državnom arhivu u Zagrebu, te u Državnim arhivima u Varaždinu, Sisku, Bjelovaru, Osijeku, Vukovaru i Slavanskom Brodu.⁶ Dio matičnih knjiga se čuva u gradskim i općinskim uredima jer se još uvijek smatraju aktivnim. Za razliku od židovske zajednice, katoličkoj su crkvi matične knjige vraćene u vlasništvo nakon 1991. Daljnji židovski dokumenti su sačuvani u arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, te u brojnim muzejima u Hrvatskoj.

O umjetničkim i sakralnim predmetima koji su oduzeti Židovima i židovskim općinama nije mnogo objavljeno. Državni muzej tzv. NDH i Muzej za umjetnost i obrt (MUO) su bili središnje sakupljalište židov-

⁶ Sačuvane su matične knjige židovskih općina u: Bjelovaru, Cerniku/Novoj Gradiški, Čakovcu, Dardi, Karlovcu, Koprivnici, Kutini, Ludbregu, Orahovici, Pakracu, Osijeku, Podravskoj Slatini, Sisku, Slavonskoj Požegi, Slavanskom Brodu, Varaždinu, Vukovaru, Zagrebu te sefardske i ortodokse općine u Zagrebu. Nije mi poznato stanje matica iz Rijeke, Opatije, Splita i Dubrovnika, te Vinkovaca, Belog Manastira, Iloka i Virovitice.

skih umjetnina i sakralija od 1941. do 1945. 25. ožujka 1955. je obavljena jedina restitucija sakralnih predmeta židovskoj zajednici. Tada je MUO predao zagrebačkoj Židovskoj općini ukupno 97 predmeta ili grupa predmeta koji su se tamo zatekli, a za koje se “izričito na osnovu zapisnika o primopredaji ili na osnovu naravi predmeta moglo zaključiti da potječu iz židovskih sinagoga”. Iz zapisnika o primopredaji saznajemo da su ovi predmeti, koji danas čine glavninu muzejske zbirke Židovske općine, pristigli u MUO iz ovih izvora: 4. kolovoza 1942. MUO je primio zbirku tekstilnih i metalnih predmeta i dokumenata iz Židovske općine u Karlovcu; 31. srpnja 1942. je MUO primio svitke Tore, tekstilne i metalne predmete od gradskog poglavarstva Virovitice; 2. travnja 1942. MUO je preuzeo oduzete predmete od Povjerenstva u Bjelovaru; 11. rujna 1944. MUO je preuzeo zbirku predmeta iz Ureda za podržavljeni imetak; 16. ožujka 1942. MUO je preuzeo predmete od Gradskog poglavarstva u Zagrebu; 20. srpnja 1942. od Stambenog ureda Gradskog poglavarstva u Zagrebu; 23. lipnja 1944. od Povjerenstva u Vjeresijskoj banci u Zagrebu; nepoznatog datuma od Komisije za sakupljanje i čuvanje kulturnih spomenika i starina u Zagrebu; te nekolicinu predmeta za koje se nije znalo odakle su pristigli, a bili su se zagubili u spremištu MUO.

U dokumentima zagrebačke Židovske općine iz poslijeratnih godina možemo još saznati i da je ŽOZ 1946. imala 12 svitaka (sefera) Tore. 23. prosinca 1952. je na sjednici vjerske sekcije zaključeno da su u međuvremenu prilikom iseljenja u Izrael, nadrabini dr. Hinko Urbach i još jedan član Općine odnijeli dva sefera sa sobom u Izrael; da su već ranije u Sarajevo i Beograd otpremljeni po jedan sefer, da su dva puta po jedan sefer otpremljeni u SAD, te da je preostalo još šest svitaka Tore u ŽOZ-u, uključujući i dva koje je poklonila obitelj Deutsch. Tom su pri-

likom predložili da se još jedan svitak otpremi u Izrael. Od MUO je ŽOZ primio 1955. ukupno 31 svitak Tore. 1958. tri su sefera posuđena za sinagogu u Domu zaklade Lavoslava Schwarza. 1986. je u ŽOZ-u bilo ukupno 6 svitaka Tore, dok je 1988. obitelj Weisz Maleček predala Općini dva svitka iz predratne židovske općine u Križevcima zajedno s opremom. Nije poznato kako se s tim svicima postupalo i gdje su završili oni kojih danas više nema u ŽOZ-u. 1988. je zagrebačka Židovska općina zatražila povrat inventara sinagoge u Koprivnici iz tamošnjeg Gradskog muzeja, te svitaka Tore nađenih u Muzeju Moslavine u Kutini, ali su oba muzeja kao i nadležne vlasti te zahtjeve odbili.

Osamdesetih godina prošlog stoljeća se u zgradi ŽOZ-a u Palmotićevoj 16 na tavanu još nalazilo podosta dokumenata iz ranijih vremena. Ova građa je bila pohranjena u vrlo nepovoljnim uvjetima i nije bila niti popisana niti sređena. Ja sam 1982. počeo popisivati građu i tog ljeta sam uspio popisati uvezane i ukoričene dokumente iz predratne zagrebačke židovske općine i još nekih. Među njima su bili općinski zapisnici, knjige pokrštenih Židova, još neke matice i drugi vrijedni dokumenti. Po mojem povratku s odsluženja vojnog roka 1983., od svega je još preostalo nekoliko svezaka koje sam pohranio u općinskom sefu. Tako su se sačuvali općinski zapisnici iz 1941. Ostalu građu su u tom razdoblju pročesljali kustosi Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu, jer je postignut dogovor da se arhivska građa prenese u Beograd. Tamo je primljena građa inventarizirana i pohranjena i danas, te predstavlja značajan izvor za povijest zagrebačkih i hrvatskih Židova. Građa koja nije predana JIM-u je uništena kao stari papir.

Iz ovog pomalo revijalnog pregleda vidljivo je da je židovsko kulturno blago, uključujući knjige i arhive temeljito opljačkano od 1941. do 1945. godine, te da je

relativno malo učinjeno na pronalaženju istog njegovoj restituciji pojedinim vlasnicima ili židovskoj zajednici. Dio spomenika je iznesen iz Hrvatske još za vrijeme rata, no veći dio se još uvijek nalazi ovdje.

Židovska zajednica je do 1941. bila relativno brojna i vrlo značajna u životu Hrvatske. Tijekom gotovo 250 godina njezinog postojanja stvoreno je značajno kulturno blago i brojni spomenici, uključujući sinagoge, groblja, knjižnice, arhivi, ustanove i drugo. Od 1941. do 1945. veliki je dio uništen ili opljačkan, a u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata obraćano je vrlo malo pažnje židovskom kulturnom blagu — kako od strane same vrlo malobrojne i ostarjele židovske zajednice, a još više od strane komunističkih vlasti. Tek se osamdesetih godina 20. stoljeća ponovno počeo buditi širi interes za židovsko nasljeđe u Hrvatskoj. Tako je široj javnosti predstavljeno 190 predmeta iz zbirka Judaika u MUO u Zagrebu 1984., a spektakularnom izložbom o Židovima na tlu Jugoslavije u Muzejskom prostoru 1988. je na velika vrata predstavljena židovska baština.

Židovska zajednica u Hrvatskoj je sve manja i manja, a njezini tragovi pomalo nestaju. Danas bi trebalo napraviti veliki projekt identifikacije židovske baštine u Hrvatskoj i njezinom adekvatnom zbrinjavanju za trajna vremena. Židovski muzej u Zagrebu, te arhiv i knjižnica ŽOZ-a bi pod hitno trebali prerasti u aktivnu kulturnu instituciju s odgovarajućim zaposlenicima i prostornim i financijskim okvirima za njihov rad. Daljnji naponi na utvrđivanju provenijencije i restituciji opljačkane imovine koja se i dalje nalazi u hrvatskim knjižnicama, arhivima i muzejima trebala bi biti vraćena židovskoj zajednici koja ih je i stvorila. Vrijednu građu koja se nalazi u Ruskoj Federaciji bi isto tako trebalo pokušati vratiti u Hrvatsku, a u svemu bi svakako angažirati i odgovarajuće resore hrvatske Vlade.

LENJINGRADSKI KODEKS — RUKOPIS KAPITALNOG RELIGIJSKO-KULTURALNOG ZNAČENJA

PIŠE: JAROSLAV PECNIK

Lenjingradski kodeks (Codex Leningradensis) koji se naziva i Codex Petropolitanius ili Codex St. Petersburg, najstariji je sačuvan kompletan rukopis (pisan na pergamentu i uvezan u kožu) hebrejske Biblije u kojem se koristi masoretski tekst tiberijske vokalizacije, koja se kasnije koristila i u tradiciji sefardskih biblijskih rukopisa, s početka 11. stoljeća, ali ujedno predstavlja i fascinantan primjer(ak) srednjovjekovne židovske umjetnosti; na 16 stranica sadrži ukrasne geometrijske uzorke kojima se naglašavaju odlomci teksta. Donedavno, sva su se izdanja hebrejske Biblije temeljila na prijepisima Lenjingradskog kodeksa, ali danas smo se izvorniku približili više nego ikada ranije, jer se “ogledni prostor” bitno proširio nakon što su 1947. u Kurnanu, pored Mrtvog mora, pronađeni bogati biblijski materijali (svici o pravilima esenskog reda, ali i ulomci starozavjetnih Izajinih i Samuelovih knjiga) iz II. i I. stoljeća pr.n.e., odnosno I. i II. stoljeća naše ere.

FOTOGRAFIJA: LENJINGRADSKI KODEKS — RUKOPIS KAPITALNOG RELIGIJSKO-KULTURALNOG ZNAČENJA

Zanimljiva je priča o tomu kako je Lenjingradski kodeks (od 1937. međunarodno poznat i klasificiran pod tim nazivom) dospio do polica petrogradske Imperijalne knjižnice i kako je rukopis usprkos burnim

i dramatičnim povijesnim događajima (Oktobarskoj revoluciji, krvavom, ruskom građanskom ratu, drastičnoj boljševičkoj ateizaciji društva, a posebice dugotrajnoj nacističkoj opsadi Lenjingrada tijekom

Drugog svjetskog rata) ostao čitav i sačuvan. Naime, istodobno kada je njemački bibličar protestantske provenijencije, Konstantin von Tischendorf, uz pomoć ruskog cara Aleksandra II., 1862. tiskao i svijetu objavio svoje veličanstveno otkriće, tzv. Sinajski kodeks (u manastiru Sv. Katarina u Sinajskoj pustinji pronašao je pedesetak listova rukopisa Septuaginte, grčkog prijevoda hebrejske Biblije); kolekcionar i istraživač Abraham Firkovič, pripadnik karaitsko-židovske sljedbe s Krima, ponudio je ruskoj carskoj biblioteci na otkup zbirku od 2.500 predmeta među kojima gotovo tisuću rukopisa i svitaka, odnosno 45 biblijskih rukopisa iz razdoblja prije i oko 10. stoljeća. Godinama ih je skupljao istražujući karaitске nastambe isklesane u pećinama Čufut-Kalea uzduž Crnog mora. Za karaitе (neki ih još zovu ananistima, prema osnivaču Ananu ben Davidu), sljedbu koja je nastala u 8. stoljeću u Babilonu gdje su se naselili nakon što je 607. pr.n.e. razrušen Jeruzalem, važno je naglasiti kako oni odbacuju Talmud i rabinsko-talmudsku predaju i priznaju samo hebrejsku Bibliju. Karaiti, kojih danas ima nešto više od deset tisuća i uglavnom žive u Maloj Aziji, Egiptu i Krimu (prihvaćaju turske običaje i govore jezikom nalik tatarskom) specifično je to što nikada nisu uništavali biblijske pergamente u kojima se spominjalo ime Boga, smatrajući to svetogrđem. Sve te oštećene i "islužene" rukopise spremali su u tzv. genize (skrovišta) koje je Firkovič tijekom svojih pohoda pomno istraživao. U jednoj od geniza pronašao je u cijelosti očuvan masoretski rukopis (kasnije nazvan Lenjingradski kodeks); potječe iz 1008./9. godine, a nastao je u Kairu u rukopisnoj radionici Arona ben Moše Ašera, čija je obitelj uz onu Ben Naftalija dala najznačajnije masoretske pismoznance. Firkovič ga je prodao ruskom caru Aleksandru II. za potrebe imperijalne biblioteke (za tada fantastičnu

svotu od sto tisuća rubalja), a paradoksalno je da su sovjetske, komunističke vlasti nepunih 70-ak godina kasnije 1933. Sinajski kodeks, dokument neprocjenjive vrijednosti, prodale British Museumu za iznos od samo sto tisuća funti.

Lenjingradski kodeks kao temelj suvremenih izdanja hebrejske Biblije, koristi(o) se za tiskanje "Bible Hebraice" Rudolfa Kittela, odnosno referencijalno izdanje "Bible Hebraice Stuttgartensis", a također i za ekumenske prijevode Biblije. Biblija je izvorno napisana hebrejskim, aramejskim (dio Starog zavjeta) i grčkim (Novi zavjet), a aramejski je poslije tzv.

babilonskog sužanjstva u Židova potisnuo hebrejski i stoga je bilo važno prevesti starozavjetne spise na tada govorni, aramejski jezik. U kulturalnom dodiru i susretu s helenizmom, nastala je Septuaginta, Biblija prevedena na grčki i njome su se služili Židovi u dijaspori.

Broj je kanona kao autentičnih popisa svetih knjiga u Židova, odnosno kršćana različit, tj. za židovsku (ali i protestantsku) zajednicu sastoji se od 39 svetih knjiga (kod Židova zapravo broji 24, ali obuhvaća iste knjige kao i u protestanata), dok se kod rimokatolika sastoji od 46 knjiga od kojih je 7 prekobrojnih. Te se

FOTOGRAFIJA: LENJINGRADSKI KODEKS — RUKOPIS KAPITALNOG RELIGIJSKO-KULTURALNOG ZNAČENJA

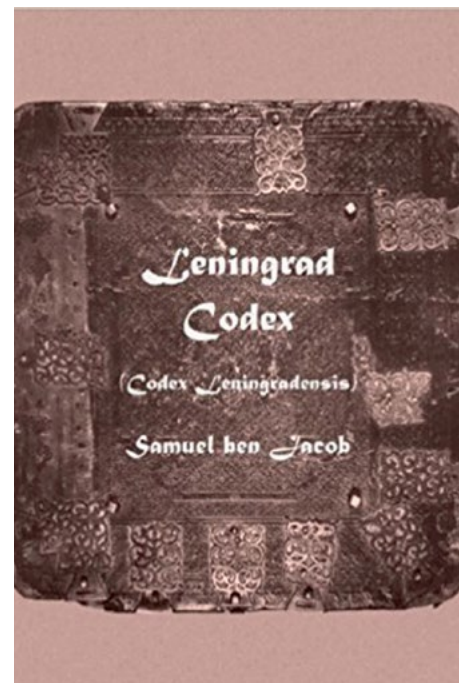
knjige u rimokatolika nazivaju deutero-kanonskim (drugotnim kanonima), dok ih Židovi skupa s protestantima nazivaju apokrifnim, tj. Skrivenim (tajnim) ne drže kanonskim. Hebrejska Biblija je trodjelna; sačinjavaju je Tora, Proroci i Spisi. Tora se sastoji od pet Mojsijevih knjiga, odnosno Petoknjižja (grč. pentateuh, znači pet svitaka) i zbirka je temeljnih događaja o Izraelovom odnosu prema Bogu koja u konačnici iskazuje optimistički završni ton hebrejske Biblije, odnosno kroz “odredbe” perzijskog kralja Kira, najavljuju kraj babilonskog robstva i izgradnju hrama u Jeruzalemu.

Izvornici, tj. autografi pojedinih biblijskih knjiga, budući da su bili pisani na pergamentu ili papiru, tijekom stoljeća su se (iz)gubili i ostali su nam sačuvani samo apografi, više na grčkom, a manje na hebrejskom jeziku. Upravo se tu krije neprocjenjiv značaj Lenjingradskog kodeksa koji je zajedno s tzv. Alepskim kodeksom (p)ostao najstariji komplet hebrejskih rukopisa. Nakon što su dijelovi Alepskog kodeksa 1947. nestali, uvećala se važnost Lenjingradskog koji je tako počeo služiti kao ogledni uzorak za rekonstrukciju nestalih transkripata.

Gotovo svi starozavjetni hebrejski rukopisi masoretske su tradicije i polaze od logičkih pravila, ali su se u pravilu uspoređivali sa srodnim jezicima, najčešće arapskim. Masora je zbirka uputa čija je svrha očuvati nepromijenjenom tradicionalnu verziju hebrejskog, biblijskog teksta. Tekstovi su, naravno, višeznačni i općenito se odnose na izlaganje Tore, ali i cjeline judaizma kao autentične tradicije. U posebnom značenju masora se poima kao izvorni, “sirovi” tekst Biblije koji je bio određen i autoriziran tradicionalnom anotacijom. Kada se govori o značenju same riječi (tj. hebrejskom korijenu riječi “msr”), nema jednostavnosti u njezinu tumačenju. Ipak, uvriježilo se mišljenje da tu riječ valja prevesti kao “prenošenje”,

“tradicija”, ali može se odnositi i na pojmove kao što su: brojanje, znakovlje itd. Masoreti su naime, brojali slova, riječi i retke teksta i stoga, struka razlikuje nekoliko vrsta Masora. Masora marginale, pisana je na sve četiri margine stranice teksta, a Masora finale je alfabetski popis na kraju Biblije, s time što se Masora marginale dijeli na Masoru parva i Masoru magna. Parva donosi bilješke sa strane, a magna bilješke iznad i ispod teksta, a jezik Masore je u pravilu aramejski, a u bitno manjoj mjeri i hebrejski.

Budući da je hebrejski tzv. konsonantski jezik (ne pišu se samoglasnici) lako je moguće malim promjenama vokalizacije pročitati riječi na različite načine i stoga su se počeli dopisivali konsonanti hebrejskom tekstu kako bi se preko znakova za samoglasnike naznačili točan izgovor i tumačenje. To, naravno, komplicira ispravno čitanje, tumačenje i poimanje biblijskog teksta, posebice Sefer Tore, tako da su se “tekstološke varijacije” tijekom stoljeća umnožile. Kako bi se uvelo reda u “nepregledan kozmos značenja”, skupine pismoznanačica i učenjaka, poznatih kao “ba'alei ha-masora” iz grada Tiberiasa (iz tog su doba poznate još i škole: Nehardea, Pumbedita i Sura), osmislila je sustav naglasaka (grafičkih znakova za obilježavanje akcenta) i tradicionalne vokalizacije kako bi se u bilješkama napisanim na marginama biblijskog teksta, odnosno po kolofonima, odredila ispravnost ortografije, a takvo se tradicionalno čitanje teksta koristi praktički sve do danas. Sustav, zapravo, sadrži manju, tj. skraćenu tradiciju (Masora ktana) s varijacijama riječi i tzv. veću, detaljniju tradiciju (Masora gdola) u kojoj se pregledno iznosi ne samo učestalost riječi ili izričaja, nego i kompletan popis tzv. sigurnog izgovora. Time se željelo eliminirati “iskrivljavanje” teksta, jer jedna od temeljnih masoretskih izreka glasi: “Predaja (masora) je ograda oko Zakona”.

FOTOGRAFIJA: LENJINGRADSKI KODEKS
— RUKOPIS KAPITALNOG RELIGIJSKO-
KULTURALNOG ZNAČENJA

Načelno, između 5. i 9. stoljeća razvile su se tri glavne masoretske škole: babilonska, palestinska i tiberijadska, od kojih je potonja bila najfunkcionalnija, te se tekstovi iz njezine obrade i danas koriste kao osnova suvremenih izdanja hebrejske Biblije. Ali zašto su se rabini usredotočili samo na neke izabrane riječi, slova, fraze ili retke i na dalje ostaje tajnom, ili barem velikom zagonetkom. Vjerojatno su na osnovu učestalosti pojavljivanja nekih riječi željeli utvrditi preciznije izlaganje biblijskog teksta. U svakom slučaju Lenjingradski kodeks predstavlja kapitalan povijesni dokument nesumnjivo epohalnog, religijsko-kulturološkog ali i civilizacijskog značenja.

VELIKI SVITCI S MRTVOG MORA

PIŠE: MILIVOJ DRETAR

Povjesničari općenito povijesne izvore dijele na pet grupa: materijalne, pisane, slikovne, zvukovne te usmenu predaju. Proučavanje bilo kojeg od njih izaziva znanstveni žar jer nam ti izvori svjedoče o ljudskoj prošlosti, od pojave prvih ljudi do jučerašnjih vijesti. Naravno, vrijednost i interes se pojačavaju kako idemo od današnjice prema prapovijesti, jer što dalje idemo, dostupnost, količina i kvaliteta povijesnih izvora se smanjuje. Svaki predmet koji nam svjedoči o dalekoj prošlosti, od prije 500, 1000 ili više godina ima veliku vrijednost i izaziva neviđenu pažnju znanstvene zajednice. I što se događa kad odjednom otkrijete nešto dvomilenijske vrijednosti, nešto što vam može pomoći da shvatite kako su živjeli ljudi na prijelazu era ili možda još više — u kojoj su mjeri točni biblijski zapisi koje se stoljećima smatralo nepogrešivim?

Sve do pronalaska Svitaka, lokalitet Kumran (Khirbet Qumran) u blizini istoimenog wadija nije imao veću važnost u svjetskoj povijesti. Ruševine stare utvrde s dvokatnom kulom i zamršenim nacrtom nisu budile veću pažnju povjesničara. Sjeverno od Kumrana nalazio se mitski Jerihon, najstariji poznati grad na svijetu čije su zidine prilikom naseľavanja uništile trube Jošuline vojske, a

FOTOGRAFIJA: VELIKI SVICI S MRTVOG MORA

kilometar-dva istočnije je najveća depresija svijeta — Mrtvo more. Od prve vijesti o neobičnom pronalasku drevnih tekstova pa sve do danas, Svici izazivaju veliku pažnju javnosti. I sam je pronalazak obavijen velom mističnosti, navodno je mladi pastir iz Ta'amireha Muhamed adh-Dhib krenuo u potragu za izgubljenom kozom. Tada je slučajno pronašao spilju s glinenim ćupovima, a naknadnim pregledom ustanovio da se u nekima od njih nalaze vrlo stari svici na nepoznatom mu pismu. Kada su svici dospjeli do članova jakobitske sirijske crkve, krenulo se s naknadnim istraživanjima. Malo-pomalo, svici su dospjeli do crkvenih ljudi, muzealaca, znanstvenika, kolekcionara. Velik dio njih netragom je nestao, a jedan dio je stradao prilikom prenošenja. Sada se barata podatkom o 900 dokumenata pisanim na hebrejskom, aramejskom i grčkom jeziku, većinom na pergamenu, a manji dio na papirusu i metalu (bakru). U 11 spilja pronađen je iznimno značajan povijesni izvor — pisan, ali i materijalan. U ljudskim rukama nalazili su se svici stari 2000 godina, iz onog vremena posebno važnog svim kršćanima.

Većina znanstvenika slaže se s teorijom da su Kumranski zapisi pisana ostavština Esena, stare židovske vjerske frakcije koja je nestala prilikom gušenja ustanka 66.-70. godine. Eseni su živjeli asketskim životom prakticirajući zajedništvo, siromaštvo, obred čišćenja vodom, moralnu čistoću, kolektivnu molitvu. Postoje glasine da slobodnozidarski obredi potječu iz esenskih vjerovanja. Pred dolaskom rimske vojske Vespazijana i Tita, Eseni skrivaju svoje svete svitke u pećinama ponad Mrtvog mora. Kako gotovo nitko od Esena nije preživio pokolj, Svitci su sve do sredine 20. stoljeća ostali skriveni od ljudskih očiju.

O čemu govore Kumranski zapisi? Podijeljeni su na tri dijela: najveći dio

FOTOGRAFIJA: VELIKI SVICI S MRTVOG MORA

otpada na starozavjetne zapise, drugi dio su apokrifni rukopisi koji su isključeni iz Biblije, a treći dio pripada zapisima esenske zajednice. Više desetljeća trajao je postupak prevođenja i objavljivanja sadržaja Svitaka. Djelomično ili fragmetarno pokrivena je gotovo svaka od starozavjetnih knjiga, osim Knjige o Esteri. Bakreni svitak govori o skrivenom hramskom blagu, navodno 65 tona srebra i 26 tona zlata. Pravilo zajednice je zapis pravila koja uređuje odnose unutar pustinjačke zajednice, dok je Ratni svitak služio kao neka vrsta taktičkog vojnog priručnika. Hramski svitak je esenska tora, sastojala se od Pentateuha te 6. Knjige Zakona. U toj se knjizi uređuje institucija izraelskih kraljeva pa se navodi da on nikako ne može biti stranac (kao što je npr. bio Herod). Komentar Habakuku predstavlja kroniku kumranske zajednice, a može se poistovjetiti s Herodovim dobom.

Svitci s Mrtvog mora (ili Kumranski zapisi) jedno su od najvećih arheoloških

otkrića 20. stoljeća. Nevjerojatna je energija koja je uložena u razotkrivanje, posjedovanje i tumačenje svitaka. Tajnovitost istraživanja pridonijela je mišljenju da Svitci sadrže neke potisnute biblijske istine kojih se pribijava službena vatikanska politika. Tome u prilog govore sukobi koji su se provlačili akademskom zajednicom nakon otkrića. Danas se najveći dio Kumranskih svitaka nalazi u Hramu Knjige u Jeruzalemu kamo su preneseni nakon Šestodnevnog rata. Potpuna istina o njima nije dosad objelodanjena, jer svakog časa izlaze nove činjenice o sadržaju i značenju Svitaka. Nedavno su pronađeni manji fragmenti još nekoliko zapisa pa tko garantira da se kroz neko vrijeme neće pronaći novi nalazi iz Kumrana?

HEBREJSKE KNJIGE U ITALIJI U DOBA RENESANSE I KATOLIČKE REFORMACIJE

PIŠE: VESNA DOMANY HARDY

Guttenbergov izum tiskarskog stroja 1440. relativno brzo prihvaćen je u Italiji tako da je već 1465. tiskana prva knjiga. I talijanski Židovi, čiji su pisari, odnosno "amanuensi" stoljećima prepisivali svete tekstove, ubrzo su prihvatili novi izum tako da su već 1475. tiskane dvije knjige na hebrejskom. Prva je djelo Abrahama Ben Gartona u Kalabriji, a drugu je izdao liječnik Meshullam Cusi u mjestu Piove di Sacco, blizu Padove. Od tada, gotovo čitavo jedno stoljeće, tiskanje knjiga na hebrejskom doživljava procvat. U Mantovi je od 1474. do 1478. hebrejske knjige tiskao liječnik Abraham Conat. U Pesaru, Abraham Ben Chaim da Pesaro napušta svoj posao i seli u Ferraru gdje 1477. otvara prvu tiskaru. Kada nakon nekoliko godina odluči preseliti u Bolognu, nalazi da u tom gradu već postoji aktivna židovska tiskara. U Rimu se hebrejske knjige tiskaju već od 1480. Kad se iz Njemačke u Soncino u Lombardiji preselila obitelj Da Spira, okolnosti za tiskanje židovskih knjiga u Italiji bile su vrlo povoljne. Prvi izdanak obitelji stigao je iz Njemačke u ovaj gradić da bi se bavio obaveznim zanimanjem posuđivanja novca. No ubrzo je zarađenim novcem osnovao tiskaru

kad su mu se pridružili i drugi iz obitelji koja je ubrzo prihvatila kao svoje ime, ime tog grada što je bio tadašnji običaj. S obitelji Soncino povezana je povijest tiskanja knjiga na hebrejskom u ovom dijelu Italije, pa i dalje. Već do 1483. obitelj je objavila više od trideset naslova među kojima prvo kompletno izdanje Biblije na hebrejskom, seriju tratata iz Talmuda, molitvenik Mahzor i drugo. Najpoznatiji od Soncina bio je Greshom, koji je tijekom života objavio više od 150 naslova. Za svoj je rad zahtijevao profinjene materijale, probrane tinte i papir koji su bili pripremani posebno za njega. Grafike je po njegovoj narudžbi radio najpoznatiji graver tog vremena Francesco Griffio iz Bologne. Takvom vrsnom radu možemo zahvaliti da su neka njegova izdanja stigla do nas usprkos čestih lomača židovskih knjig koje su nešto kasnije uslijedile. Greshom Soncino može se smatrati jedinim židovskim tiskarom u Italiji na razmeđu 15. i 16. stoljeća. Članovi njegove obitelji ubrzo su otvorili ekspoziture i u drugim talijanskim gradovima i razgranali svoju djelatnost u drugim zemljama. Cijenjeni su posebno jer su u umijeće tiskanja hebrejskih knjiga unijeli vrhunski standard

i kvalitetu. Greshomov je san bio raditi u Veneciji što mu nije bilo omogućeno. Tužni Greshom je tada napustio Italiju i otišao u Solun gdje je ubrzo i umro. Po njegovoj smrti, njegov sin je u Solunu otvorio tiskaru knjiga na hebrejskom. No tek je u Veneciji zaslugom financiranja kršćanskog skolastika i hebraiste iz Antwerpena Daniela Bomberga, tiskanje hebrejskih knjiga doseglo međunarodni prestiž, tako da su venecijanske tiskare mogle odlučivati koje će se knjige prihvatiti za objavljivanje, a koje odbiti. Serenissima je dugo branila tiskanje hebrejskih knjiga u Laguni, no kako je Republika uvijek bila u potrazi za novcem, Senat nije mogao odbiti Bombergovu značajnu financijsku ponudu pa jeta zabrana ukinuta. Od tog trenutka tiskanje hebrejskih knjiga u Veneciji poprimilo je velike razmjere, posebno jer su tiskarsku djelatnost prihvatili aristokrati, pa su uz Bombergovu uskoro otvorene i druge tiskare. Bombergov prvi konkurent bio je plemić Marcantonio Gustiniani koji je otvorio tiskaru 1547. Kada je pet godina kasnije tiskaru osnovao još jedan venecijanski plemić Alvise Bragadini, odmah je između ove dvojice započelo oštro suparništvo. Do velikog sukoba

među njima došlo je oko prava tiskanja jednog Maimonidesovog djela.

Da bi se riješilo spor, venecijanske vlasti su ovaj slučaj predale Rimskoj crkvenoj vlasti kojom je u tom trenutku dominirao Veliki Inkvizitor, kardinal Carafa, budući papa Pavle IV. Na taj način je ova trivijalna, komercijalna prepirka prerasla u proces hebraizmu i to s neočekivanim posljedicama. Antisemitskom kardinalu venecijanski je slučaj poslužio kao fitilj da u pitanje dovede sadržaj hebrejskih knjiga općenito, a posebno Talmud. Talmud je optužen za negiranje najvažnijih kršćanskih likova zbog čega je već bio na indeksu kao blasfemično djelo. Kao rezultat venecijanskog spora 1553. papa Julije III. izdaje bulu kojom naređuje uništenje svih primjeraka Talmuda i drugih hebrejskih djela koja nisu lako razumljiva. Može se reći da su poneki hebrejski tekstovi eventualno mogli biti u toj kategoriji. No samo nekoliko godina kasnije lomače hebrejskih knjiga plamtile su na trgovima Rima, Bologne, Venecije, Ancone, Ferrare, Ravenne i Mantove. Godine 1559. samo u Cremoni zapaljeno je više od 10.000 hebrejskih knjiga. Ovakvog nasilja u Italiji bili su pošteđeni jedino teritoriji Monferrata i Milanskog vojvodstva.

Ipak nekoliko godina kasnije dolazi do ponovnog oživljavanja tiskanja hebrejskih knjiga i to u Ferrari. Pod okriljem i zaštitom vojvoda D'Este mnogi su sefardski intelektualci, prognanici s Iberijskog poluotoka, počevši od prvih progona katoličkih vladara Španjolske polovinom 15. stoljeća, ovdje nalazili utočište. Njihovo učešće u kulturnom životu grada bilo je tim značajnije jer su vojvode ovim kultiviranim i obrazovanim prognanicima omogućili da se bave raznim profesijama, a ne samo novčarstvom kako je drugdje bilo uobičajeno. U memoriji grada upisani su renesansni sefardski skolastici poput Abrahama Farissola i Abrahama Safratija, profesora na sveučilištu u Ferrari. Tu je

živjela i poznata obitelj Abrabanel porijeklom iz Napulja, a Dona Grazia Mendes i njen brat Ariel Luna stigli su ovamo iz Venecije. Odavde su i otišli u Istanbul gdje se obitelj konačno skrasila i vratila judaizmu. Dona Grazia pomagala je brojnim Maranima (Židovi koji su prešli na kršćanstvo) u bijegu od inkvizicijskih progona u Portugalu, dok se sama sklonila u Ferrari kad je u Veneciji bila skoro uhićena zbog prakticiranja judizama. U svojoj palači u Ferrari, koja se nalazila neposredno uz vojvodski dvorac, održavala je literarni salon u koji bi svraćao i sam vojvoda Ercole d'Este. Poznati liječnik tog vremena, Amato Lusitano našao je ovdje utočište baš kao i tipograf Abraham Usque. U takvim povoljnim okolnostima Usque je 1555. tiskao dva izdanja Biblije, poznate kao Biblije iz Ferrare. Prvu je posvetio vojvodi Ercolu d'Este, a drugu samoj Doni Graziji Mendes.

Međutim to razdoblje blagostanja i mira došlo je kraju 1597. nakon smrti vojvode koji nije imao direktnog muškog nasljednika zbog čega je Ferrara pripojena crkvenim posjedima. Mladi izdanak loze d'Este preselio je tada svoj dvor u Modenu kamo ga je slijedilo mnogo ferarskih Židova.

No hebrejske su knjige izlazile i u drugim mjestima, kao npr. u gradiću Sabbioneti u tiskari Tobiasa Foa. U Cremoni, Mantovi i Rio di Trento tiskaju se hebrejske knjige zaslugom kardinala Cristofora Mandruzza, dok je u Veneciji svaka tiskarska djelatnost hebrejskih knjiga u to vrijeme zamrla. Razlog je svakako stroga inkvizitorska katolička cenzura trajanju od tri stoljeća na cijelom talijanskom poluotoku. Svaku hebrejsku knjigu inkvizicijski su cenzori strogo kontrolirali i uništavali djelove koje su im smetali. No ipak su već pred kraj 16. i početkom 17. stoljeća ponovo objavljena mnoga uništena djela uz izuzetak Talmuda. Pape su konsekventno izdavali posebne bule koje su zabranjivale Talmud. Između lomača i cenzure tiskanje hebrejskih knjiga u Italiji izgubilo je prestiž kakav je do tada imalo u Europi, da bi se ova velika djelatnost prebacila u Nizozemsku. Nakon stjecanja emancipacije zanimanje za knjige potaklo je mnoge Židove na otvaranje tipografija i osnivanje izdavačkih kuća od kojih mnoge još i danas djeluju. Njihova se živa djelatnost može redovito pratiti na Festivalu židovske knjige koji se u okviru Nacionalnog muzeja židovstva održava u Ferrari svake godine.

Veći dio ovog teksta adaptiran je prema napisima iz knjige Annie Sacerdoti: "Guida all'Italia ebraica" Marsilio Editori, Venezia 2003.

FOTOGRAFIJA: NASLOVNA STRANICA BIBLIJE S POSVETOM DONI GRAZIJU MENDES

PRVA TORA KOJU JE PREPISALA ŽENA

PIŠE: F. C.

Tijekom duge povijesti židovskog naroda jedan je važan posao uvijek bio “rezerviran” za muškarce — prepisivanje Tore. Nezavisna sinagoga Tamid, koja se nalazi u središtu Manhattana u New Yorku, nedavno je pokazala svoju novu Toru, koju je u potpunosti prepisala žena.

Koliko je poznato, to je prva Tora koju je u potpunosti prepisala žena. Julie Seltzer, rodom iz Philadelphije, dvije i pol godine prepisivala je Toru, a za ovaj je posao izabrana, jer godinama radi kao odgajateljica,

umjetnica i važan je dio židovske zajednice kojoj pripada.

“Ženski pisar je nešto potpuno novo u židovskoj tradiciji. Tradicionalno je ženama bilo zabranjeno prepisivati, odnosno pisati Toru. Ako je ženski pisar pisao Toru, smatralo se da ta Tora nije košer”, objašnjava Julie Seltzer.

“Čast mi je što mogu biti uzor djevojkama i mladim ženama. Stvarno mi se sviđa ideja da ću biti dio lanca povijesti”; dodaje. Židovska zajednica okupljena oko sinagoge Tamid prakticira ono što nazivaju “pozitivnim judaizmom”, čiji se cilj pronalaženje načina na koji judaizam može određenoj osobi poboljšati njezin život. “Proširili smo načine na koje sagledamo

tradiciju i židovske zakone”, kazao je rabin Darren Levin dodajući da njegova zajednica poštuje stare načine i zakone, ali također ističe da se judaizam danas mora prilagoditi novom dobu, a jedno od toga je i jednakost spolova.

Više od 450 pripadnika ove židovske zajednice također je ostavilo svoj trag u novoj Tori, jer su i oni napisali neke od slova pod budnim okom Julie Seltzer.

“Istina je da nismo zaposlili Julie da prepíše Toru zato što je žena. Učinili smo to zato što ona na najbolji način odražava našu viziju pozitivnog židovskog života u 21. stoljeću”, objasnila je predsjednica Vijeća zajednice Alla Liberman.

NACIONALNA KNJIŽNICA IZRAELA

PIŠE: LAILA ŠPRAJC

Za svakog knjigoljupca, povjesničara, istraživača, znanstvenika ili posjetitelja, Nacionalna knjižnica Izraela mjesto je koje nikako neće izostaviti prilikom posjeta Jeruzalemu. Knjižnica se nalazi u četvrti Givat Ram, na sveučilišnom kampusu, okružena zelenilom i brojnim institutima, školama i akademijama.

Knjižnica je osnovana 1892. u Jeruzalemu, a njezini će prozori, kako je to kazao Chaim Nachman Bialik, “biti rastvoreni na sve četiri strane svijeta ne bi li svaki

plod ljudskog stvaralačkog duha, u svim zemljama i u svako doba, u nju mogao ući.” Po osnivanju Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu 1925. godine, knjižnica službeno dobiva naziv Židovska nacionalna i sveučilišna knjižnica. Sve do 1948. knjižnica je bila smještena na Mount Scopus kampusu Hebrejskog sveučilišta u Jeruzalemu. Nakon osnivanja Države Izrael knjižnica u nekoliko navrata seli sve do studenog 1960. kad se smješta na Givat Ram kampus Hebrejskog sveučili-

šta u Jeruzalemu. U srpnju 2008. mijenja ime u “Nacionalna knjižnica Izraela”. U ovim se trenucima knjižnica priprema za selidbu u novu zgradu u Kiryat Haleom u Jeruzalemu, koju su osmislili i projektirali arhitekti Herzog&deMeuron a trebala bi biti dovršena do 2020. godine.

Blago Nacionalne knjižnice Izraela danas doista je neprocjenjivo. U njoj se nalazi gotovo 5 milijuna knjiga, nebrojeno mnogo časopisa i brojna građa u zasebnim zbirka. Više od 250.000 knjiga

koje se nalaze na policama mogu se čitati u 8 čitalačkih dvorana, koje su veliku većinu vremena dupkom pune. Knjižnica posjeduje i 172 inkunabule te 140 inkunabula na stranim jezicima i 35.000 drugih rijetkih knjiga. U njoj se nalazi i 10.000 hebrejskih manuskripta, vezanih uz sve aspekte židovskog života i židovske misli te 2.000 arapskih manuskripta. No u njoj se mogu naći i Newtonovi manuskripti, koji suprotno od onoga što bi posjetitelj u prvi mah pomislio, svjedoče o promišljanjima Sir Isaaca Newtona o tumačenju Biblije, teologiji, povijesti drevnih kultura pa čak i alkemiji. Knjižnica pomno čuva i rukopise Franza Kafke, koje je nakon dugogodišnjeg sudskog spora ipak uspjela priskrbiti vlastitom fundusu. Knjižnica organizira i brojna događanja, koncerte, edukacijske programe i izložbe. Unutrašnjost zgrade prilagođena je posjetiteljima i korisnicima, a jedan od središnjih motiva koji plijeni pogled svakako su Ardonovi prozori, koji predstavljaju židovske likove i simbole od Biblije do Kabale. Izradio ih je Mordehai Ardon, jedan od najznačajnijih slikara i umjetnika u povijesti Izraela.

Knjižnične zbirke dijele se na četiri opća područja: judaika, Izrael, islam i Bliski istok, te humanističke zbirke. Pored brojnih zbirki unutar ove podjele, ističu se mnoge jedinstvene, poput kartografske zbirke Eran Laor koja sadrži zemljovide, najraniji iz 15. stoljeća, stare atlase, biblijske rječnike. U središtu kolekcije nalaze se zemljovidi Jeruzalema i Izraela, iako sama zbirka sadrži i stare karte drugih dijelova svijeta, moderne karte Izraela i gradova (prije i po osnutku Države Izrael). Kolekcija broji oko 6.000 starih karata koje datiraju do 1900. godine i oko 2.000 modernih.

Zbirka Edelstein (povijest znanosti) sadrži izdanja vezana uz povijest, filozofiju i sociologiju znanosti. Sastoji se od 30.000 knjiga i druge građe. Muzička zbirka najveća je i najsveobuhvatnija zbirka židovske i izraelske muzike na svijetu.

FOTOGRAFIJA: Na udaljenosti od nekoliko minuta šetnje nalazi se Akademija za hebrejski jezik, osobito zanimljiva i jedinstvena institucija u svijetu. U malenom muzeju u sklopu Akademije rekonstruirana je radna SOBA Eliezera Ben Jehude, s njegovim radnim stolom iznad kojega stoji natpis: "Toliko mnogo posla, a tako malo vremena."

U njoj se primjerice nalazi zbirka notnih zapisa Meir Noy koja sadrži pjesme na hebrejskom i jidišu i broji više od 10.000 naslova, video i audio snimki te arhivski materijal djelom neobjavljenih muzičkih djela, pisama, slika, dokumenata, zabilježki, programa i privatnih snimki. Tu je i zbirka Geršoma Šolema, jedinstvena zbirka od 30.000 knjiga.

Digitalna zbirka sadrži na tisuće skeniranih knjiga, manuskripata, novina, stranica Talmuda, zemljovida i ostale građe. Svakodnevno se obogaćuje kako bi što opsežniji materijal bio dostupan korisnicima diljem svijeta. Tako su i mnogi

visokovrijedni manuskripti, kao primjerice Nürnberški mahzor iz 14. stoljeća, sada dostupni na internetu. (www.nli.org.il)

Sa zadaćom prikupljanja, čuvanja i njegovanja bogatstva znanja, nasljeđa i kulture Države Izrael i židovskog naroda, uz povećavanje obima zbirki, knjižnica surađuje s brojnim nacionalnim i javnim knjižnicama i arhivima te kulturnim i edukacijskim ustanovama u zemlji i diljem svijeta. Ujedno kroz pedagogijsku filozofiju koju neprestano razvija potiče djecu od najranije dobi na čitanje, posjete knjižnici i istraživački rad.

STARI MOLITVENIK DONIRAN IZRAELSKOJ NACIONALNOJ BIBLIOTECI

PIŠE: M.H.

Hebrejske knjige uvijek su pratile Židove na njihovom dugom putu po raznim krajevima svijeta. Jedna od tih knjiga imala je čudesnu priču o preživljavanju. Drevni molitvenik za židovske blagdane, napravljen u Kataloniji u 13. stoljeću s nevjerojatnom mikrografskom umjetnošću, prošao je dugi put kroz Italiju, Grčku, nacističku Njemačku i SAD, prije nego što je svoj dom konačno pronašao u Nacionalnoj biblioteci u Jeruzalemu.

Molitvenik je rukom napisan i ilustriran u Španjolskoj sredinom 13. stoljeća, dva stoljeća prije nego što su Židovi istjerani iz te zemlje. Nakon izгона, Židovi su sa so-

bom u novi nesiguran život ponijeli i svoje svete knjige, a ovaj je molitvenik putovao Italijom, Grčkom, te stigao do židovske biblioteke u Berlinu. Što se kasnije dogodilo nije poznato, a molitvenik se nekim čudom pojavio 1984. kada je stavljen na prodaju. Zahvaljući dobročinstvu Ludwiga i Erice Jesselson, knjiga je kupljena i donirana Nacionalnoj biblioteci Izraela.

Iza ove nevjerojatne priče, krije se pravo čudo umijeća majstora iz 13. stoljeća. Molitvenik pokazuje puni sjaj kulturnog bogatstva španjolske židovske zajednice prije progona. Knjiga je pravo remek-djelo: liturgijske pjesme napisali su neki od najvećih židovskih pjesnika, uključujući rabina Yehudu HaLevija i Abrahama ibn Ezru, i to je jedini molitvenik ukrašen mikrografijom, posebnom židovskom

umjetničkom formom koja stvara geometrijske oblike koristeći mala ukrasna slova i inače se koristi isključivo u Biblijama. Rukopis je napisan na pergamentu i sadrži 154 stranice.

“Kada pomislim na autora ovog rukopisa, ne mogu a da ne zamišljam što bi on pomislio da mu je netko tada mogao reći što će sve proći njegovo remek-djelo? Što bi on rekao da je mogao znati da će njegova knjiga nekoliko stoljeća kasnije naći svoj dom u Jeruzalemu?”, pita se voditelj Odjela za zbirke Nacionalne biblioteke dr. Aviad Stollman.

Nadamo se da je drveni rukopis konačno završio svoje dugo putovanje i pronašao svoj trajni dom u pradomovini svoga naroda. Tamo gdje i pripada.

DOBROVOLJNI PRILOZI ZA ŽIDOVSKU OPĆINU ZAGREB ZA SOCIJALNE POTREBE ŽOZ-A:

- *GISELA WEINBERGER, SJEĆANJE NA DRAGE PRIJATELJICE
KLARU PINTO I ALICE SINGER — 500,00 KN*

DOBROVOLJNI PRILOZI ZA DOM ZAKLADE LAVOSLAVA SCHWARZA:

- *DR. RENEE WEISZ-MALEČEK POVODOM
GODIŠNICE SMRTI MAJKE, ADELE WEISZ — 500,00 KN*
- *DR. BILJANA LJUBOJEVIĆ — 200,00 KN*

LIVRARIA ETS HAIM I NJEZINA BLAGA

PIŠE: NATAŠA BARAC

FOTOGRAFIJA: LIVRARIA ETS HAIM
I NJEZINA BLAGA

Livraria Ets Haim u Amsterdamu najstarija je židovska knjižnica na svijetu koja još uvijek postoji i radi. Ovu knjižnicu osnovali su 1616. Židovi koji su bježali od katoličke inkvizicije u Španjolskoj i Portugalu a nalazi se odmah pored veličanstvene portugalske sefardske sinagoge u središtu glavnog grada Nizozemske.

Knjižnica se ponosi fondom od 30.000 knjiga, većinom rukopisa koje su napisali Židovi koji su bježali od inkvizicije na Iberijskom poluotoku ili njihovi potomci. Najstariji dokument u knjižnici je odlično očuvana kopija Tore iz 1282. godine, čiji je autor rabin Moshe ben Maimon, poznati Maimonides.

Knjižnica Ets Haim i sama je tijekom svoje duge povijesti proživjela teške trenutke. Posebice za vrijeme Holokausta,

kada su 1940. nacisti zauzeli Nizozemsku i ubili 75 posto nizozemskih Židova. Ipak, nacisti nisu dirali portugalsku sinagogu, a predivnu zbirku knjiga nisu spalili već odveli u Njemačku. Nakon rata zbirka je pronađena u Njemačkoj i vraćena u Amsterdam. Ali nizozemska židovska zajednica više nije imala resursa da očuva zbirku. Kuratori knjižnice odlučili su da zgrada Ets Haima mora biti obnovljena kako bi vrijedne knjige na pravilan način bile smještene te su tako 1979. knjige poslane u Izrael.

Nakon velike i detaljne rekonstrukcije zgrade koja potiče iz 1675., kolekcija knjiga je vraćena u Amsterdam. Danas, zahvaljujući modernoj tehnologiji 21. stoljeća, vrijedna dijela dostupna su znanstvenicima iz čitavog svijeta. Prema riječima kuratorice Heide Warncke cilj je osigurati da se znanje koje se nalazi među stranicama ovih knjiga nikada više ne izgubi. Zahvaljujući Nacionalnoj izraelskoj knjižnici i Ets Haimu sve su knjige katalogizirane a uskoro će biti dostupne on-line i to besplatno.

Knjižnica Ets Haim nalazi se u drvenoj dvokatnici sa spiralnim stepeništem i dva oktagonala krovna prozora kroz koja ulazi svjetlost. Knjižnica je nekoliko dana godišnje otvorena za javnost a za vođene posjete treba se prijaviti unaprijed. Cilj takve restriktivne politike je zaštita knjiga od vlage i promjena u temperaturi.

Ets Haim se od 2003. nalazi na popisu Svjetske baštine UNESCO-a, a svoje bogatstvo zahvaljuje iberijskim Židovima. Ti židovski imigranti bili su pioniri u raznim

područjima poput filozofije, trgovine i medicine. Kada su bježali od inkvizicije sa sobom su u Nizozemsku donijeli i znanja o teologiji, astronomiji i medicini.

“Ljudi koji su osnovali Ets Haim desetljećima su živjeli pod progonima. U njihovim knjigama možete vidjeti entuzijazam koji su otkrili kada su mogli otvoreno živjeti svoje židovstvo i poštivati židovske tradicije. Ets Haim je testament kulturne renesanse koje su doživjeli”, ističe djelatnica Ets Haima Ruth Peeters.

Takvo ozračje i izloženost drugim vjerama i idejama proizvelo je i “heretike” poput filozofa Barucha Spinoze, koji je bio ekskomuniciran iz židovske zajednice te Uriela da Coste. Nije poznato jesu li oni dolazili u Ets Haim ali još je jedan kontroverzni Židov ostavio svoj trag u ovoj knjižnici. Bio je to Šabatai Zevi, židovski ekscentrik rođen u Turskoj koji je podijelio židovski svijet tvrdeći da je Mesija. Jedno od najzanimljivijih dokumenata Ets Haima je pismo koje su 1666. Zeviju uputila 24 nizozemska Židova koja su napustila zajednicu dajući tako svoju potporu Zeviju. U pismu na tri strane oni na hebrejskom traže odgovor svog “Mesije”. Pismo nikada nije stiglo do Zevija, koji je u to doba već prešao na Islam.

U obilju dokumenata i knjiga još se uvijek kriju neotkriveni dragulji. Tako je nedavno pronađena posveta koju je u 15. stoljeću jedan Židov napisao svojoj ženi — radi se o rijetkom odavanju počasti ženi te pokazuje progresivnu prirodu nizozemskih Židova u to davno doba.

KAKO JE IZGUBLJENI ARAPSKI STIL PREŽIVIO NA HEBREJSKOM

PIŠE: NATAŠA BARAC

Kada su se stanovnici Granade probudili davnog 9. prosinca 1499. godine, ugledali su užasan prizor u svome gradu: spaljene ostatke milijuna arapskih rukopisa, spaljenih po naredbi španjolske inkvizicije. Iz današnje perspektive teško je uopće shvatiti omjere tada počinjenog kulturocida — on bi se mogao usporediti s uništenjem knjižnice u Aleksandriji ili uništenjem rukopisa drevnih Maja.

Prije tisuću godina, dok je velikim dijelom Europe vladalo mračno razdoblje, Iberijski poluotok je bio prava oaza kulture: najsvjetliji primjer civilizacije. Pod dinastijom Omejida, kalifat Al-Andalus prostirao se od Lisabona do Zaragoze, a glavna središta su bili gradovi u Andaluziji: Cordoba, Granada i Sevilla. Al-Andalus je arapsko ime za dijelove Iberijskog poluotoka pod vlašću španjolskih muslimana ili Maura u razdoblju od 711. do 1492. i taj pojam nije istoznačnica današnjoj Andaluziji. Od 8. stoljeća u Omejidskom kalifatu vladalo je razdoblje nevjerojatne međukulturne kreativnosti: to je razdoblje poznato kao La Convivencia (suživot) a karakterizirao ga je intenzivan razvoj kulture i znanosti.

Za Al-Andalus karakteristična je bila kulturna hibridnost i duh otvorenosti

FOTOGRAFIJA: KAKO JE IZGUBLJENI ARAPSKI STIL PREŽIVIO NA HEBREJSKOM

koji je privlačio znanstvenike i trgovce koji su sa sobom donosili začine iz Indije i Kine, ali i pjesme iz Iraka i Sirije. Prijevodi zaboravljenih grčkih radova iz područja filozofije pomogli su postaviti intelektualne temelje za renesansu, a Al-Andalus je postao kulturno središte Europe tijekom više od 300 godina.

Nasljedstvo Al-Andalusa vidljivo je u našem rječniku, od otkrića u matematici (algebri) do kemije (alkalij). Cordobu,

dom najveće knjižnice u Europi, kršćanski je pjesnik opisao kao “ukras svijeta”. To je bio i rodni grad židovskog velikana Maimonidesa ali i velikog muslimana Ibn Rušda (kojeg kršćani zovu Averroes), pravnika, liječnika i najistaknutijeg i najutjecajnijeg islamskog filozofa.

Među muslimanskim pjesnicima Al-Andalusa, bilo je konkretnih pokušaja da se ponovno otkriju i obnove literarni oblici arapskog, sofisticiranog i liričnog,

čiji se korijeni nalaze u konceptu jasnoće i elegancije. Vatra u Granadi uništila je dio tog nasljeđa, ali on je preživio do danas u neočekivanom obliku — u imaginativnome tijelu hebrejske poezije, što možda na najbolji način ilustrira širinu međukulturalne razmjene u Al-Andalusu.

Stručnjaci danas vjeruju da su arapski pisci i pjesnici inspirirali židovske pjesnike Al-Andalusa da prošire svoj rad. Zahvaljujući arapskom utjecaju, židovski pisci i pjesnici su rekonfigurirali stil klasičnog hebrejskog.

Te inovacije je inicirao u 10. stoljeću Dunash ben Labrat koji je svoje kolege savjetovao da im inspiracija budu arapske knjige “njihovo pisanje bude njihov raj, a da ih na rast inspiriraju arapske knjige”. Dunash ben Labrat smatra se osnivačem hebrejske andaluške poezije. On je bio židovski pisac, pjesnik i gramatičar i danas mu stručnjaci priznaju da je prvi ukazao na neke probleme hebrejske gramatike. Zanimljiv je i podatak da se njegova supruga, čije ime nije poznato, smatra autoricom poeme o Dunashevom egzilu — to je jedini poznati srednjovjekovni stihovi na hebrejskom koje je napisala žena. Hebrejska renensansa koja je uslijedila, proizvela je neke od najljepših poezija na hebrejskom i to je razdoblje poznato kao “Zlatno doba” iberijske židovske kulture.

Književni oblici iberijske židovske kulture su različiti — od himni, erotskih stihova, do različitih tema koje pokrivaju rat, vino, prijateljstvo, siromaštvo, mladalačku ludost. Ton je ponekad suhoparan, ponekad zaigran, često senzualan i metafizičan, a stihovi su nerijetko puni mudrosti.

U tom razdoblju, točnije u 10. stoljeću, posebno je zanimljiv još jedan veliki čovjek — Židov Samuel Shmuel HaNagid. Bio je političar, premijer Granade, zapovjednik muslimanske vojske i čelnik židovske zajednice Al-Andalusa, istovremeno i talmudski učenjak, gramatičar i

FOTOGRAFIJA: KAKO JE IZGUBLJENI ARAPSKI STIL PREŽIVIO NA HEBREJSKOM — MAIMONIDES

pjesnik. Dugo vremena vjerovalo se da je najveći dio njegovih djela izgubljen a onda je igrom slučaja dio njegovih rukopisa pronađen 1924. godine i otkrio veličinu njegovog talenta i doprinosa židovskoj kulturi.

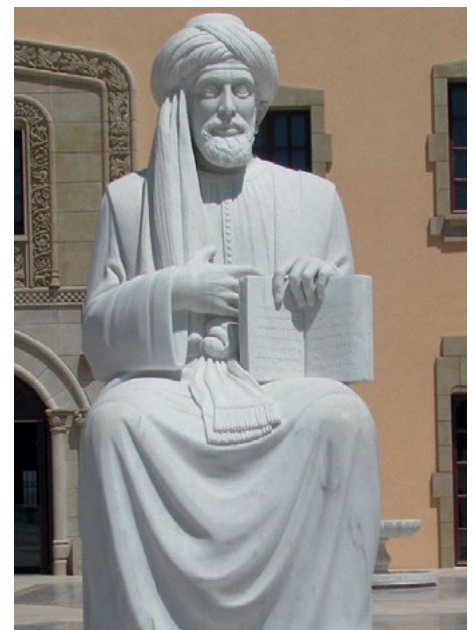
U ovom kontekstu treba spomenuti i židovskog pjesnika iz 11. stoljeća Solomon Ibn Gabirola, koji je pisao pjesme sa sekularnim i vjerskim temama a ponekad ih i kombinirao. Neke od njegovih erotskih stihova inspirani su biblijskom “Pjesmom nad pjesmama”. Solomon Ibn Gabirol, poznat i kao Avicbron, bio je prvi španjolsko-židovski filozof, a njegovo najvažnije djelo “Izvor života” napisao je na arapskom jeziku, ali ono je danas poznato samo u latinskom prijevodu.

Najpoznatiji srednjovjekovni židovski pjesnik svakako je Yehuda HaLevi (1075. – 1141.), židovski pjesnik i filozof. HaLevi se smatra jednim od najvećih hebrejskih pjesnika, poznat je i po svojim vjerskih i sekularnim pjesmama, ali posebno su lijepe i dirljive njegove ljubavne pjesme. Kao i ostali židovski pjesnici, umjetnici i filozofi “hebrejskog zlatnog doba”, i HaLevi je pisao i na arapskom i na hebrejskom. Jednako tako i on je

koristio formalne oblike arapske poezije i sačuvao ih u svojim pjesmama. Veliki broj pjesama Yehude HaLeviya našle su svoje mjesto i današnjim židovskim liturgijama. Njegovo najpoznatije filozofsko djelo su “Kuzari”. HaLevi je preminuo nedugo nakon što je 1141. godine stigao u Svetu zemlju.

Granada je posljednja pala u ruke kršćana 1492. nakon čega su Židovi bili protjerani ili prisiljeni na konverziju. Saadia Ibn Danan, rabin koji je pisao prozu na arapskom i poeziju na hebrejskom, tu je tradiciju nakon što su Židovi protjerani iz Španjolske donio u Sjevernu Afriku.

Kada današnji posjetitelji obilaze Granadu, divi se predivnoj Alhambri, jednom od najljepših djela svjetske arhitekture i drugim impresivnim građevinama ovoga grada. Oni teško mogu zamisliti što je sve izgubljeno u paležu u nekim davnim vremenima koja još žive zahvaljujući onima koji su tada pisali i koji nisu mogli ni sanjati da će neki zaboravljeni arapski stilovi neočekivano preživjeti na hebrejskom jeziku.

FOTOGRAFIJA: KAKO JE IZGUBLJENI ARAPSKI STIL PREŽIVIO NA HEBREJSKOM — JUDAH HALEVI

NAJSTARIJI ŽIDOVSKI DOKUMENT IZ NOVOG SVIJETA VRAĆEN U MEKSIKO

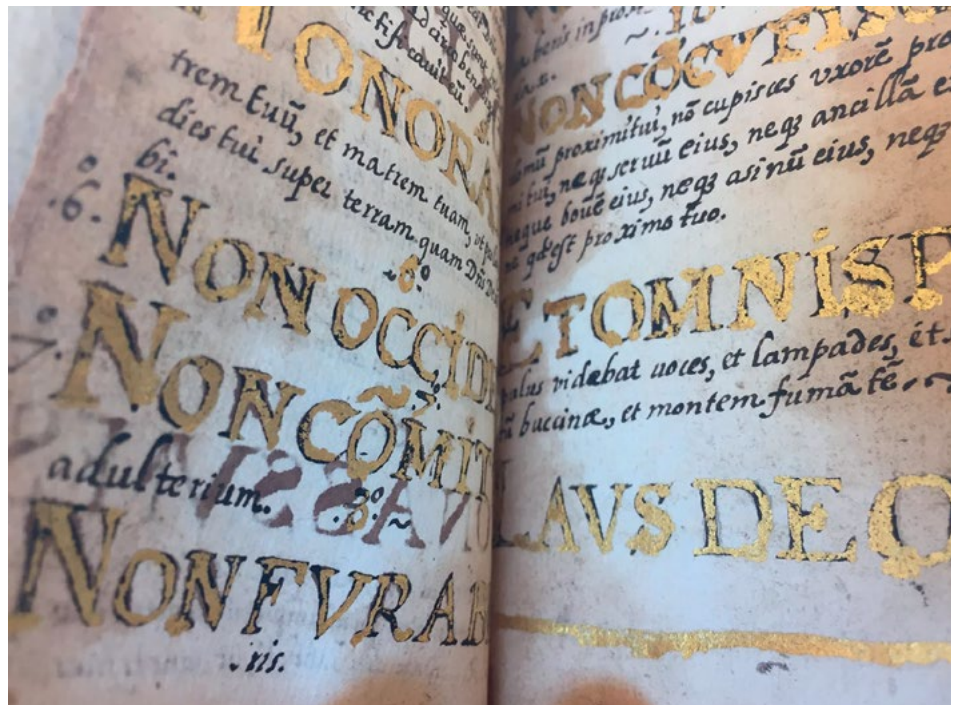
PIŠE: F. C.

Na kraju 16. stoljeća “sveta inkvizicija” prešla je ocean i stigla do španjolskih i portugalskih teritorija u Novom svijetu. To je imalo užasne posljedice za brojne ljude, među njima i za Luisa de Carvajala. Inkvizitori su ga uhitili pod sumnjom da ovaj konvertit u tajnosti i dalje prakticira judaizam.

De Carvajal, rođen u Španjolskoj, stavljen je u zatvor gdje je mučen. Izložen užasnim mukama, priznao je da prakticira judaizam te odao imena još 120 osoba koje su svoje židovstvo prakticirale u tajnosti. De Carvajal i brojni članovi njegove obitelji nakon toga su spaljeni.

Ali Luis de Carvajal bio je član ugledne obitelji meksičkih “anusima”, Židova koji su bili prisiljeni prijeći na kršćanstvo ali su i dalje u tajnosti prakticirali vjeru svojih predaka. Njegov stric bio je španjolski guverner Nove kraljevine Leon, a drugi članovi obitelji bili su osnivači grada Monterreya u kojem je još uvijek vidljivo židovsko nasljeđe, posebice u lokalnoj kuhinji.

A Luis de Carvajal vodio je detaljan dnevnik pod pseudonimom Joseph Lumbroso. Originalni dnevnik, ujedno i najstariji židovski dokument iz Novog svijeta, nestao je iz Nacionalnog arhiva Meksika prije više od 75 godina, a nenađano se pojavio na jednoj aukciji 2015. u

FOTOGRAFIJA: NAJSTARIJI ŽIDOVSKI DOKUMENT IZ NOVOG SVIJETA VRAĆEN U MEKSIKO

SAD-u. Jedan židovski povjesničar uspio je spriječiti novi nestanak ovog važnog dokumenta u neku od tajnih privatnih kolekcija i osigurati da se on vrati tamo gdje je i nastao — u Meksiko.

“Memorias” Luisa de Carvajala iz 1595. važan je dokument koji pokazuje život prvih Židova na američkom kontinentu. Sastoji se od De Carvajalovih memoara, psalmi i molitvi. Luis de Carvajal na 180

stranica svojih memoara govori o tome kako je od svoga oca saznao da je Židov, kako se sam obrezao koristeći stare škare, kako se tajno pridržavao svoje vjere i kako to rade i njegova braća. Knjiga je minijaturna, 7 x 10 centimetara, a znanstvenici smatraju da ju je De Carvajal tako lakše skrivao. Kada je živ spaljen, imao je samo 30 godina.

HEBREJSKA GRAMATIKA IZ 16. STOLJEĆA VRATILA SE U PRAG

PIŠE: F. C.

Vrijedna hebrejska gramatika iz 16. stoljeća, koja je prije Drugog svjetskog rata pripadala židovskoj zajednici u Pragu, nedavno se pojavila na aukciji u New Yorku a sada se konačno vratila tamo gdje pripada — u Prag.

Knjiga naslovljena “Mikne Avram — Peculium Abrae” objavljena je 1523. godine u Italiji na hebrejskom i latinskom jeziku. Radi se o hebrejskoj gramatici koju je napisao talijanski Židov Abraham Ben Meir de Balmes.

“Ovo je poseban trenutak za nas budući da se ovako rijetka knjiga vraća u Prag nakon dugog izbjivanja”, kazao je direktor Židovskog muzeja u Pragu Leo Pavlat. Židovski muzej je pravni nasljednik prijeratne židovske zajednice u glavnom gradu Češke.

Gramatika se pojavila 2017. godine na aukciji koju je organizirala njujorška aukcijska kuća Kestenbaum & Company, specijalizirana za judaiku i rijetke knjige. Aukcija kuća je na zahtjev praškog Židovskog muzeja knjigu povukla iz prodaje.

Direktor aukcijske kuće Daniel Kestenbaum kontaktirao je posljednjeg poznatog vlasnika gramatike, znanstvenika iz Jeruzalema, koji je pristao knjigu vratiti

FOTOGRAFIJA: HEBREJSKA GRAMATIKA IZ 16 STOLJEĆA VRATILA SE U PRAG

u Prag. Kestenbaum je osobno knjigu odnio u Prag te pročitao poruku dosadašnjeg vlasnika, koji je želio ostati anonimn.

On je u poruci kazao da je pristao vratiti knjigu u Prag, jer bi odbijanje značilo “aktivni nastavak užasnih krađa počinjenih na štetu židovske imovine i kulturnih blaga koje su izvršili nacisti”.

“Sretan sam što mogu dati svoj doprinos povijesnoj pravdi”, stoji u poruci.

Poznato je da je knjiga prethodno bila u vlasništvu Ze'eva Ben-Haima, uglednog

lingviste i bivšeg predsjednika Akademije hebrejskog jezika. Ben-Haim je rođen 1907. u Austro-Ugarskom carstvu koje je uključivalo i područje današnje Češke. Ben-Haim je 1933. emigrirao u Palestinu a nije jasno kako je znanstvenik iz Jeruzalema došao u posjed ove knjige nakon Ben-Haimove smrti 2013. godine.

ARHIVA IRAČKIH ŽIDOVA VRAĆA SE U IRAK

PIŠE: NATAŠA BARAC

SAD je odlučio Iraku vratiti neprocjenjive židovske knjige, dokumente i spise koje su američki vojnici pronašli u jednom od sjedišta Sadama Huseina. Ovo blago već je godinama izvor živih rasprava i svađa između Bagdada, Washingtona i iračkih Židova koji su pobjegli iz zemlje.

U svibnju 2003. samo nekoliko dana nakon što su savezničke snage pod vodstvom Amerikanaca svrgnule Sadama Huseina, skupina američkih vojnika je u sjedištu Sadamove obavještajne službe pronašla neočekivano blago — umjesto nuklearnog, biološkog i kemijskog oružja, pronašli su knjige i dokumente židovske zajednice iz Bagdada.

Svi dokumenti bili su pod vodom, a nakon što su pronađeni brzo su izneseni na površinu gdje su uskoro počeli trunuti na iračkom suncu. U roku od samo nekoliko dana dvojica od najboljih američkih stručnjaka za očuvanje i restauraciju dokumenata stigli su u Bagdad kako bi procijenili štetu i napravili plan za spas zbirke koja se sastoji od 2.700 knjiga i desetaka tisuća dokumenta na hebrejskom, arapskom i engleskom, nastalih u razdoblju od 1540. do 1970. godine.

Među pronađenim dokumentima i knjigama nalaze se i iznimno vrijedne knjige, među ostalima Biblija na hebrejskom s komentarima iz 1568., Babilonski Talmud iz 1793., Zohar iz 1815., rukom pisana Hagada iz 1902., materijali i dokumenti iz bagdadskih židovskih škola, te lunarni

kalendar na hebrejskom i arapskom iz 1972. – 1973. godine

Dva mjeseca nakon ovog otkrića, američki Državni arhiv potpisao je sporazum s iračkim privremenim vlastima koji je omogućio da se pronađeni dokumenti i knjige prebace u SAD na restauraciju te da budu izloženi javnosti “pod uvjetom da nakon toga budu vraćeni u Irak”. Dokumenti i knjige su restaurirani, očuvani i digitalizirani, a čitav postupak restauracije stajalo je više od 3 milijuna američkih dolara. Dokumenti i knjige bili su izloženi u Washingtonu na izložbi “Otkriće i oporavak: očuvanje nasljedstva iračkih Židova”. SAD je obećao povrat svih knjiga i dokumenata, ali članovi iračke židovske zajednice, koji su pobjegli iz zemlje, smatraju da su ti dokumenti na silu uzeti židovskoj zajednici i da se ne smiju vratiti u Irak.

Međutim, američki State Department donio je odluku o povratu knjiga i dokumenata u Irak, ali su od iračkih vlasti tražili da poduzmu odgovarajuće korake kako bi očuvali arhivu i kako bi ona bila dostupna javnosti. Potomci iračkih Židova smatraju da nema opravdanja za to da se ova arhiva vrati u Irak.

“To je vlasništvo židovske zajednice. Irak je tu arhivu ukrao i sakrio u podrum. Sada kada smo ju uspjeli spasiti, vratit ćemo ukradenu robu lopovima?”; pita se izvršni dopredsjednik Odbora Židova iz arapskih zemalja, Stanley Urman, ističući kako u Iraku danas više nema Židova, a u pronađenoj arhivi nalaze se i osobni dokumenti Židova koji danas žive u drugim zemljama. Tako je npr. Edwin Shuker

koji je 1971. sa svojom obitelji iz Bagdada pobjegao u Veliku Britaniju među dokumentima pronašao svoju davnu izgubljenju školsku diplomu. “To je puno više od školske diplome, to je identitet koji smo bili prisiljeni ostaviti za sobom”, kazao je.

Irak, s druge strane, ističe da neće ustupiti ni jedan jedini dokument, jer se radi “o iračkom nasljedstvu koje pripada iračkome narodu bez obzira na vjeru ili etničku pripadnost”.

Pretpostavlja se da su irački Židovi u Irak stigli u 8. stoljeću prije naše ere, kada je asirska vojska pokorila deset sjevernih plemena Izraela i na silu dio stanovništva preselila na područje koje je danas Irak. S vremenom je židovska zajednica u Iraku postala velika, utjecajna i ugledna vjerska zajednica. Židovi su u Iraku imali vrlo organiziranu mrežu obrazovnih, kulturnih i vjerskih institucija. Procjenjuje se da je na početku 20. stoljeća samo u Bagdadu živjelo oko 50.000 Židova, odnosno svaki četvrti građanin grada bio je Židov. Ali sedamdesetih godina 20. stoljeća, irački Židovi su nestali. Nakon niza pogroma, progona, gospodarskih ograničenja i drugih oblika nasilja, konačni udarac iračkoj židovskoj zajednici dan je 1968. kada su deseci ljudi stavljeni u zatvor zbog otkrića “špijunskog kruga” koji se sastojao uglavnom od židovskih poslovnih ljudi. Četrnaest muškaraca, od čega 11 Židova, osuđeno je na smrt i obješeno na javnim mjestima u Bagdadu. Pod međunarodnim pritiskom, iračka vlada dozvolila je preostalim Židovima da mirno emigriraju iz zemlje. Danas u Iraku ima manje od 10 Židova.

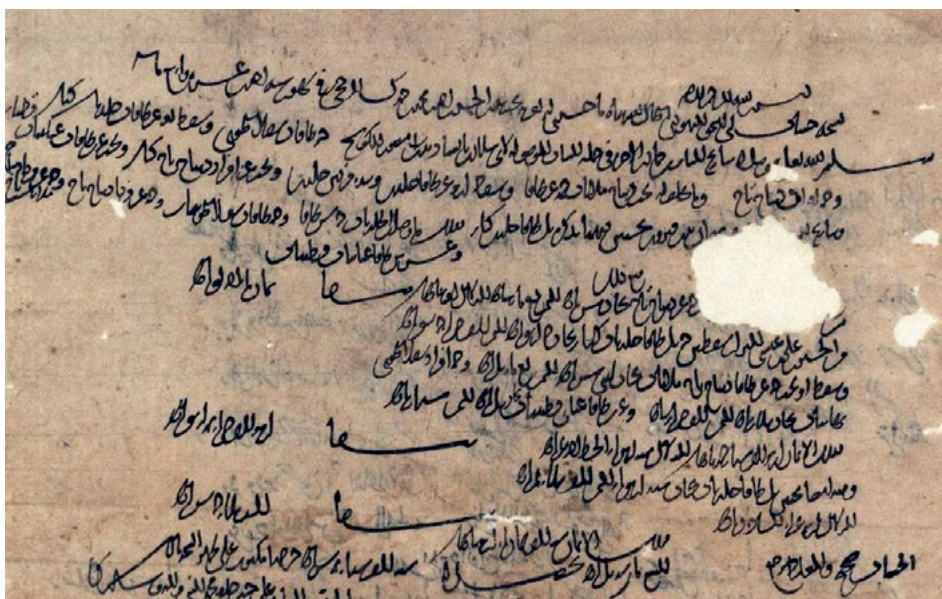
VRIJEDNA KOLEKCIJA PRIČA PRIČU O AFGANISTANSKIM ŽIDOVIMA

PIŠE: M. H.

Rijetka kolekcija od 250 dokumenata koji potiču od 11. do 15. stoljeća od nedavno se nalazi u svom novome domu — Nacionalnoj biblioteci Izraela. U tim se dokumentima po prvi puta otkrivaju glavni trgovački putevi drevnoga Puta svile, koji se prostirao od Dalekog istoka do Europe. Kolekcija, koja se naziva Drugom afganistanskom genizom, pronađena je prije nekoliko godina u pećinama u Bamianu u središnjem dijelu Afganistana. Ovo otkriće predstavlja pravo blago za znanstvenike koji će iz njih moći puno toga naučiti o životu drevnih židovskih i muslimanskih zajednica u Perziji i Afganistanu, prije mongolskih osvajanja.

Većinu tekstova napisali su židovski i muslimanski trgovci koji su živjeli u razdoblju koje je prethodilo napadima mongolske vojske u razdoblju od 1258. do 1260. Dokumenti bacaju svjetlo na dosada nepoznat život Židova i dnevne navike trgovaca i židovskih zajednica uzduž Puta svile, govori o njihovim navikama i opisuje društvene i gospodarske odnose Židova u to doba.

“Ovo je nevjerojatno impresivno i daje nam fantastičan uvid u živote i kulturu Židova u tom dijelu svijeta. Vrlo je rijetko da se pronađu dokumenti koji opisuju dosada nepoznate živote zajednica”,

FOTOGRAFIJA: VRIJEDNA KOLEKCIJA PRIČA PRIČU O AFGANISTANSKIM ŽIDOVIMA

objašnjava dr. Yoel Finkelman, kurator Nacionalne biblioteke.

Čitava kolekcija napisana je na farsiju, arapskom, aramejskom i judeo-perzijskom, a sadrži lokalne pravne dokumente, teološke, vjerske i povijesne knjige te biblijske stihove. Neki dokumenti i knjige su u dobrom stanju, a druge će trebati urediti.

Prvi navodi o židovskoj nazočnosti u Afganistanu potiču iz 7. stoljeća. 2011. pronađena je tzv. afganistanska geniza, kolekcija dokumenata iz 11. stoljeća na hebrejskom, aramejskom, judeo-arapskom i judeo-perzijskom. Dokumenti su pronađeni u špiljama u Afganistanu a dvije godine kasnije 29 stranica ove kolekcije dopremljeno je u Nacionalnu biblioteku

Izraela. Geniza je inače hebrejski termin za ritualno odlaganje dokumenata vjerskog značaja koji se ne smiju baciti već se moraju “sahraniti”.

Do 1948. godine u Afganistanu je živjelo više od pet tisuća Židova, a kada im je 1951. dozvoljeno da emigriraju većina ih je napustila zemlju i otišla živjeti u Izrael i SAD. Afganistan je bio jedina muslimanska zemlja koja je dozvoljavala židovskim obiteljima da emigriraju a da im prvo nije oduzela državljanstvo. Masovni odlazak Židova iz Afganistana šezdesetih godina prošloga stoljeća bio je više uzrokovan potragom za boljim životom nego progonima. Pretpostavlja se da danas u Afganistanu više nema niti jednog Židova.

PARTENON OD KNJIGA PROTIV SVIH OBLIKA CENZURE

PIŠE: H. S.

Grčki hram napravljen od zabranjenih knjiga trebao je pokrenuti raspravu o zabranjenim knjigama na mjestu na kojem su nacisti u središnjoj Njemačkoj na samom početku Holokausta spalili knjige koje su smatrali nepoćudnima.

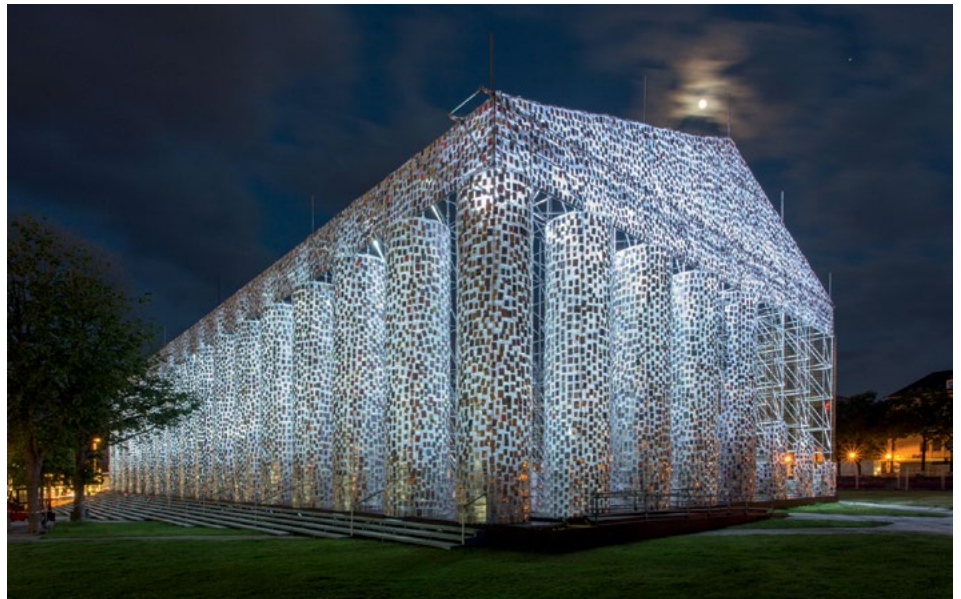
Partenon napravljen od knjiga podsećao je na monumentalni hram koji je nekada stajao na Akropoli u Ateni. Ali njegova replika u središnjem dijelu Njemačke nije bila izgrađena od mramora već od knjiga koje su bile ili još uvijek jesu zabranjene.

Partenon od knjiga imao je središnje mjesto na prošlogodišnjoj Documenti — kulturnom modernom umjetničkom showu koji se održava svakih pet godina u sveučilišnom gradu Kasselu.

Djelo argentinske umjetnice Marte Minujin je krik protiv svih oblika cenzure. Marta Minujin (74) je ikona pop-arta Južne Amerike i smatra da je ovaj partenon “najpolitičniji” od svih njezinih dosadašnjih djela.

Partenon od knjiga nalazio se na istom mjestu na kojem su 1933. nacisti zapalili knjige židovskih ili marksističkih autora. Osamdeset godina kasnije, velika skupina volontera opremljena zaštitnim kacigama s velikih je kranova postavljala knjige na metalnu instalaciju.

Na svakom od 46 stupova napravljenih od metalnih mreža našle su se knji-

FOTOGRAFIJA: PARTENON OD KNJIGA PROTIV SVIH OBLIKA CENZURE

ge poput Biblije, “Sotonskih stihova”, “Pustolovina Toma Sawyera” i “Malog princa”. Svoje mjesto na novom partenonu pronašao je i primjerak romana “U prvom krugu” iz 1968., djelo sovjetskog disidenta Aleksandra Solženjicina.

Ukupno je 100.000 knjiga sa 170 naslova prekrilo instalaciju. Knjige su bile zamotane u plastične vrećice kako bi se na taj način zaštitile od kiše i drugih vremenskih nepogoda. Ovo spektakularno djelo svjedočilo je tako protiv svih oblika cenzure.

“Instalacija je bila potpuno istih dimenzija kao i pravi Partenon — dugačka 70 metara, široka 31 metar i visoka 10 metara”, kazao je jedan od kuratora Documente Pierre Bal-Blanc. Pripreme za Partenon od knjiga počele su godinu dana

ranije, kada je Marta Minujin uputila apel i zatražila pomoć u sakupljanju 100.000 knjiga. Studenti sveučilišta u Kasselu kao i drugi volonteri radili su popis zabranjenih knjiga, na kojem se našlo 170 naslova, ne samo onih koje su zabranili nacisti već i knjiga zabranjenih u nekim drugim zemljama u nekim drugim vremenima.

Ali jedno od možda najkontroverznijih njemačkih djela, zabranjenog u brojnim zemljama, nije se našlo na Partenonu — radi se o “Mein Kampf” Adolfa Hitlera. Ta je knjiga namjerno izostavljena, zbog svoje ideologije, a izostavljena su i neka pornografska djela. Zabranjene knjige s Partenona bile su nakon završetka Documente podijeljene publici.

TISUĆU GODINA POLJSKO-ŽIDOVSKIH VEZA I NESPORAZUMA

PIŠE: JAROSLAV PECNIK

Svojedobno se krakovski rabin, usprkos gorkom i tegobnom, ali u isto vrijeme i izuzetno plodotvornom, zajedničkom povijesnom iskustvu poljsko-židovskog (su)života na jednom te istom prostoru pozvao na riječi slavnog rabina Moshe Isserlesa (1525. – 1572.) rekavši kako bi sudbina Izraela bila izvjesno “nepodnošljivo drukčija” da Bog Židovima nije dao zemlju Polin (židovski naziv za Poljsku) kao utočište na kojem mogu živjeti i razvijati se. Možda se nekome, tko poljsko-židovske veze i odnose promatra samo kroz dioptriju novodobnih, u pravilu tragičnih zbivanja, kada Poljska iznova sramotnim dogovorom Hitlera i Staljina nestaje s geografske karte svijeta, ova izjava može (u)činiti krajnje čudnom, pa čak i morbidnom, kada znamo koje su sve strahote i tragedije tijekom Drugog svjetskog rata na teritoriju raskomadane Poljske (pro)živjeli Židovi, ali i drugi narodi. Međutim, kako piše u velebnom Muzeju povijesti poljskih Židova u Varšavi, to je ipak “povijest života, a ne smrti”, dva uistinu velika i mučenička naroda u povijesti svjetske civilizacije koje je povijesni usud tisućljetnom vezom čvrsto (s) vezao. Holokaust je na žalost i sramotu

svekolikog čovječanstva tragični svršetak duge koezistencije dva naroda na jednom zajedničkom prostoru koja je prolazila različite faze, imala svoje dobre i loše strane, ali je obostrano, u mnogo čemu dragocjeno obogaćivala život i duh one “druge” zajednice. Stoga ne čudi da se upravo na prostorima Polina čudesni, neponovljivi svijet rabina i hasida iz galicijskih štetlova svakodnevno doticao s onim čiji su običaji, jezik, tradicija, religija, kultura i život uopće bili bitno drukčiji, što dakako nije moglo proći bez brojnih nesporazuma, pa i konflikata, ali i intenzivnog duhovnog prožimanja, a ti su tragovi i više nego vidljivi sve do danas. Naravno, svaki je od ova dva velika naroda tražio i pravo na “svoj životni prostor”,

a prostor je kao i uvijek, kada je puno pretendenata (jer uz Poljake i Židove, svoje ambicije su iskazivali i Ukrajinci i Rusi i Nijemci...) izvor sumnji, podozrenja, zlokočnih ideologija i krvavih sukoba čiji se tragični vrhunac manifestirao u stravičnim zločinima Holokausta.

Židovi su se vidljivo razlikovali od ostalog tadašnjeg stanovništva na prostorima Srednje i Istočne Europe; govorili su nerazumljivim jezikom (jidiš), a povijest ih je, kako bi opstali, naučila separiranju, kao vrsti samoobrambenog mehanizma i refleksa, ali je ujedno to bio i čin snažnih pritisaka “vanjskih sila” koje su ih logikom bezdušne prinude (na) tjeroali da se distanciraju od većinskih i po svemu drukčijih zajednica. Dakle,

za isto to većinsko stanovništvo, Židovi su usprkos svakodnevnim kontaktima bili velika nepoznanica, to su bili ljudi s kaftanima i pakjesima, koji se striktno pridržavaju svojih “neobičnih” vjerskih propisa, te samom svojom figurom i pojavom simboliziraju drukčiji život, život u getu. Naravno, za manji dio većinske, u ovom slučaju poljske populacije predstavljali su fantastično obličje autentične židovske, narodne kulture koja ih je svojom “duhovnom misterioznošću” oduševljavala i privlačila, ali često jednako tako i plašila, što je samo pogodovalo već prisutnim animozitetima s obje strane. Danas, kada se i u Židova i u Poljaka, sumiraju rezultati zajedničkog tisućljetnog (su)života, slažu se kako ih puno toga veže, ali i bitno razlikuje, te upravo treba poraditi na intenzivnom znanstvenom istraživanju i tumačenju ovih razlika, kako bi se konačno došlo do neke objektivne istine lišene dosadašnjih tabua, predrasuda ili stereotipa. Upravo se “danas” na dnevni red poljskog društva nametnula jedna takva, tamna strana zajedničke povijesti i diskusije su se rasplamsale, oko zakona vezanog uz Institut nacionalnog pamćenja. Reakcije su bile žestoke, ne samo u Izraelu ili SAD-u, već i diljem svijeta. Radi se o novom zakonu koji je izglasao poljski Sejm, kojim se želi zabraniti uporaba termina “poljski logori smrti”, jer se time navodno implicira i poljska (su)odgovornost u realizaciji nacističkog, tzv. konačnog rješenja, tj. istrebljenja Židova tijekom Drugog svjetskog rata. Poljaci tvrde da je to pogrešan, često namjerno isforsiran termin, jer se u suštini radilo o nacističkim logorima smrti na tlu Poljske, ali iz Izraela, SAD-a i EU-a stižu prigovori kako se zapravo na taj način želi umanjiti ili posvema eliminirati odgovornost jednog dijela poljskog društva koje je tijekom rata bilo izrazito antisemitski nastrojeno, te je tako (ne)hotimično participiralo u

genocidu nad Židovima. Čini se kako se bura ipak polako stišava i govori se da će se ubrzo osnovati nova poljsko-izraelska komisija koja će pokušati procijeniti “koje to emocije zakon pobuđuje i treba li ga preciznije definirati”. U ovoj priči nikako se ne smije zaboraviti da je među Pravednicima, koji su svoje živote izlagali kako bi spasili Židove tijekom rata, upravo bio najveći broj Poljaka.

Upravo stoga, tisuću godina poljsko-židovskih odnosa, na koju se obljetnicu pozivaju povjesničari, ima(ju) veliki značaj kako bi se mnoge stvari na novi način istražile i prikazale, a samim time povijesni nesporazumi i animoziteti barem umanjili, odnosno (po)stavili u kontekst otvorenog i tolerantnog dijaloga, koji nam u pravilu svima nasušno nedostaje.

Među Židovima kolaju brojne legende o tomu kako su se i zašto su se upravo na tlu Poljske tako masovno naselili i stoljećima razvijali svoju kulturu i vjeru. Pojam Polin, kojim Židovi nazivaju Poljsku, na hebrejskom jeziku ima (između ostalog) i značenje “zaustavi se”, “(za)stani”, a kako je došlo do toga da se bježeći pred pogromima, na ovim prostorima zaustave Židovi, najčešće govori legenda, koja se često u različitim varijacijama ponavlja. Naime, skrivajući se u šumi pred progoniteljima, Židovi su na stablu ugledali pticu kojoj je na kljunu bilo zapisano “po-lin” i tu su poruku shvatili kao Božji savjet. Poslušali su ga, tako da su u 13. stoljeću kneževi Henryk Pobožni, a potom i knez Boleslav Stidljivi i pravno potvrdili status Židova u Poljskoj, pozivajući pri tomu i ostale njihove sunarodnjake da se tu dosele; naravno ne iz nekakvih puko humanih razloga, već stoga što su zemlji trebali sposobni trgovci koji bi stvorili kapital, neophodan za ekonomski i uopće društveni prosperitet. A Židovi su sloveli kao narod koji to zna odlično obaviti i odraditi. Na koncu, upravo su židovski trgovci svojim sredstvima često kreditirali

plemstvo, pa i same vladare, a također se znalo dogoditi kako su oni, izbjegavajući vratiti dugove, optuživali Židove za lihvaranje i potom raspirivali pogrome, želeći se tako “bezbolno” riješiti zaduženja i obveza. Židovi nisu bili samo dobri trgovci i bankari, u vrijeme gotovo opće nepismenosti puka u Srednjem vijeku, oni su se isticali obrazovanjem i pismenošću, naprosto iz razloga što im njihova vjera nalaže, odnosno zahtijeva osobni kontakt vjernika sa svetim tekstovima. Dobar Židov i vjernik jednostavno ne može niti smije biti nepismen, što ih je dakako potom stavljalo u povlaštenu položaj u odnosu na druge. Po dolasku u Poljsku, Židovi su uglavnom uživali zaštitu vladara koji ih je štitio od samovoljne plemićke “jurisdikcije”, ili šikaniranja gradskih zajednica, odnosno komunalnih vijeća. Židovi su živjeli prema vlastitim, vjerskim zakonima, pridržavali su se zasebnih prava koja su im bila dana, kako bi mogli kvalitetno voditi velikaške ekonomije, bez kojih se niti jedan dvor, a samim time niti vladarska administracija nije mogla razvijati. Prvi konflikt između Židova i poljskih cehova javlja se kada potonji počinju shvaćati da su im Židovi postali opasnom konkurencijom (u trgovini i zanatima) i tada su počeli podsticati lokalno plemstvo da poradi na ograničavanju “židovskih sloboda”, u protivnom će, upozoravali su, u pitanje doći i njihova vlastita samouprava koju su velikaši doživljavali kao svoje prirodno i neupitno, ničim ograničeno pravo. Istina, Židovi su bili u kraljevskoj nadležnosti; on ih je branio i od tada notornih optužbi za ritualna ubojstva kršćanske djece; uostalom, još u vrijeme kneza Boleslava, bio je statusno određen odnos vladara prema židovskim podanicima, ali pod stalnim pritiskom crkve 1539. dio poljskih Židova prelazi u nadležnost i “zaštitu” bogatog građanstva i plemstva, tako da se uz kategoriju tzv. kraljevskih, sada

javljaju i tzv. šljahtinski Židovi. Oni u pojedinim gradovima i sredinama, posebice na istoku Poljske, čine izrazitu većinu stanovništva, a u jednom pravnom dokumentu iz tog doba bilo je zapisano: "Poljsko nebo pripada plemstvu, čistilište je za građane, pakao za seljake, a raj za Židove", ali ovaj ironični paradus iudaorum bio je samo izraz trenutno privilegiranog statusa, naravno prije svega iz pragmatičnih razloga, budući su vladajući slojevi Židove uzimali za upravitelje imanja, stručnjake koji im vode ekonomiju i koji u njihovo ime pozajmljuju novac uz visoke kamate i tako im ostvaruju velike prihode. Dakako, time su i Židovi profitirali; zarad svojih sposobnosti stjecali su sve veću autonomiju, tako da su uz svoj rabinski sud, samostalno upravljali svojim općinama (kahala), a na razini cijele države postajalo je židovsko vijeće (Vaad) koje je koordiniralo rad sudova i općina. Važno je napomenuti; u to je doba iskaz Židova pred vladajućim strukturama imao istu težinu kao i iskaz kršćana i to je možda najbolji dokaz kako su tada poljski Židovi doživljavali svoju zlatnu epohu, koja se drastično mijenja na gore tijekom i nakon ustanka kozačkog atamana Bogdana Hmeljnickog 1648. U kolektivnoj židovskoj memoriji ovo se razdoblje smatra jednim od najtragičnijih, od vremena rušenja jeruzalemskog Drugog hrama, pa do Holokausta, jer su pobunjeni kozaci (ali i seljaci) pobili gotovo trećinu poljskih Židova. Bijes kozaka i seljaka prema plemstvu se prenio i na Židove, kao njihove "gospodarske eksponente", a Židovi su kao žrtve bili time ranjiviji, što su uglavnom živjeli u izoliranim i(li) zasebnim naseobinama, što je samo olakšavalo njihovu likvidaciju. Osim toga kozacima, ali i seljaštvu je smetalo što Židovi u pravilu ne govore poljski (osim trgovaca koji su znali tek stotinjak potrebnih riječi za obavljanje svojih poslova), živjeli su specifičnim

životom i upražnjavali "tajanstvenu vjerničku praksu", tako da je sve to, posebice u kriznim vremenima (koja su se u gotovo pravilnim razmacima obnavljala) upućivalo kako se s njima treba obračuna(va) ti, jer predstavljaju strano tijelo, "maligni tumor" na zdravom poljskom tijelu.

Tijekom 18. stoljeća došlo je do znatnih promjena u židovskoj populaciji i njihovom načinu života; s jedne strane javlja se tzv. židovsko prosvjetiteljstvo Haskala (rođena u Njemačkoj), a s druge strane hasidizam, začat na tlu današnje Ukrajine, pri čemu posebice valja upozoriti na značaj rabina Baal Šem Tova (1699. – 1760.). Haskala je zagovarala izlazak iz geta, približavanje susjedima, što je postupno vodilo procesima "identitetske transformacije", tako da se javlja nova kategorija građana "Poljaka mojsijevske vjeroispovijesti". Zapravo, Haskala je vremenom, otvorila procese asimilacije u 19. i 20. stoljeću, jer je utjecala na reformu vjerske i vjerničke prakse, ali i svekolikog životnog stila. A hasidi su inzistirali na suprotnim vrijednostima; forsirali su misticizam i kult cadika (dok rabina potvrđuje "viši" autoritet, cadike su vjernici birali autonomno), ali obrat kabalističkoj mistici nije se zbio u istočnim dijelovima Poljske, jer su u to doba još uvijek cijelo jedno stoljeće, nakon kozačkih buna Židovi bili izloženi čestim valovima pogroma i progona. Bez ogleđa na sve to, hasidizam je bio specifičan pokušaj Židova u očuvanju vlastite životne i duhovne samobitnosti.

Nakon diobe Poljske, između Austrije, Pruske i Rusije, došlo je do bitnih pomaka, naravno na loše, u odnosu prema Židovima. Izgubili su ranije privilegije, što je na zapadu ubrzalo asimilacijske procese, a u Rusiji je židovska populacija bila svedena na najnižu podaničku poziciju. Međutim, političkim su promjenama bile srušene i carinske barijere, tako da su židovski trgovci i industri-

janci nesmetano nastavili sa svojim radom te se u Varšavi, Lodzu itd. razvila izrazito moćna i financijski snažna kasta bogatih Židova, koja je tako svoj utjecaj širila i na druge sfere života, posebice na području kulture i umjetnosti. Koncem 19. stoljeća na teritoriju Poljske, koju su zaposjeli Rusi, živjelo je više od pet milijuna Židova, u austrijskoj Galiciji, gotovo milijun, a u Pruskoj tek oko 50 tisuća. Nakon atentata na ruskog cara Aleksandra II., petrogradska je policija potakla novi val antižidovskih pogroma (sramotni vrhunac su falsifikati tiskani u režiji carske tajne službe Ochrane, pod nazivom "Protokoli cionskih mudraca") koji su se ponovili nakon revolucionarne 1905. tako da se među Židovima pojavio veliki emigrantski val (prvenstveno prema Palestini i SAD-u), jer naprosto nisu željeli više živjeti u vječnoj nesigurnosti, strahu i neizvjesnosti. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeća, s teritorija negdašnje Poljske odselilo se 1,5 milijuna Židova, tako da je ubrzo grad s najvećim brojem židovskog stanovništva postao New York, koji je tako preuzeo primat Varšavi. Pojačani emigracijski valovi rezultirali su i pojačanim procesima sekularnosti koji su bili usko vezani i uz Haskalu. Tako se formirala relativno malobrojna, ali i intelektualno izrazito propulzivna klasa židovske inteligencije. U početku su se identificirali s judaističkom tradicijom, ali vremenom se naglasak s judaizma prebacivao na tradiciju, tako da se i mijenja statusna kategorija; tj. "Poljaci mojsijevske vjeroispovijesti" postaju "Poljaci židovskog podrijetla". Naravno, procesi asimilacije nisu tekli lagano niti jednoznačno: Poljaci, Ukrajinci, Rusi, Nijemci itd. su podozrivo gledali na ove transformacije i doživljavali su ih kao puku mimikriju i(li) kamuflažu i tako su se sve više forsirale barijere koje su u židovskoj zajednici rezultirale dilemom: jesu li procesi asimilacije prednost ili

smetnja? Možda je ipak najbolje, smatrali su neki, ostati Židov u punom smislu te riječi, a s druge strane, mnogi su opet potražili rješenja u marksizmu i cionizmu, tj. pokretima koji su tijekom 19. i početkom 20. stoljeća bitno obilježili židovski, ali i ne samo židovski svijet. Cionizam i marksizam su za mnoge Židove postali “izlaznom strategijom” za napuštanje geta i ortodoksnog židovstva (pre)punog raznih obveza, pravila i zabrana. Svijet se mijenjao, a te promjene nisu mogle zaobići ni židovsku zajednicu, ali ni židovstvo kao fenomen. Put cionizma su prihvaćali Židovi koji su se “narodnosno (a ne vjerski) identificirali”, a marksizmu i uopće lijevim socijalističkim pokretima pridružili su se Židovi koji do židovstva nisu isuviše držali, često upravo suprotno, odricali su se svog židovstva. Dok su cionisti tražili da nakon silnih stoljeća bez države, Židovi konačno ostvare svoj državotvorni san, ljevičari su kao internacionalisti cijeli svijet smatrali svojom domovinom. Međutim, postojao je i sloj židovske inteligencije koji nije vjerovao u ideje cionizma, tj. sumnjali su da će im netko bez borbe samo tako pokloniti Palestinu, ali još su manje vjerovali u marksističke dogme o revoluciji, radničkoj klasi i ulozima i moćima svjetskog proletarijata. Dok su Židovi dvojili između vlastitog židovstva i asimilacije, “izvana” se na njih gledalo s puno skepse, jer su antisemitski osjećaji bili izrazito jaki i paradoksalno, vremenom su sve više i više jačali. Na koncu, ne samo u Poljskoj (mislim na međuratno razdoblje), već i u ostalim srednjoeuropskim i istočnoeuropskim državama je pod pritiskom nacionalista jačao antisemitski pokret, tako da su na koncu za židovske studente počeli uvoditi tzv. numerus clausus za upise na sveučilišta. Poljski režim je to opravdao činjenicom da poljski Židovi čine 10% stanovništva, te da im pripada če-

tvrtina mjesta, a to je bio samo prvi korak u onomu što će potom (u)slijediti i pretočiti se u stravične rasne zakone. Naravno, to je bio razlog zašto je veliki broj poljskih Židova otišao studirati na Zapad, ili u Prag, jer za razliku od drugih srednjoeuropskih zajednica, Masarykova Čehoslovačka nije podlegla antisemitizmu, iako ga je u zemlji itekako bilo. Nacionalisti su tvrdili kako se Židovima moraju ograničiti prava, inače će vječno “parazitirati” na račun poljskog društva i svojim finansijskim smicalicama i transakcijama postupno preuzeti vodeću ulogu u njemu, odnosno ovladati polugama moći i vlasti. Ali usprkos nacionalističkim pritiscima, Židovi su doživljavali pravi kulturni procvat; tiskali su knjige (na hebrejskom, jidišu i poljskom, ali i na njemačkom i ruskom), razvili su do neslućenih razmjera kazališnu i filmsku umjetnost, skladali su, ne samo klasiku, već i popularnu kabaretsku glazbu, veliki broj glasovitih pijanista i uopće izvođača klasične glazbe bili su židovskog porijekla, a mnogi od njih su (p)ostali i sastavnim dijelom poljske kulture. Počeli su i politički djelovati, imali su svoje zastupnike u Sejmu, a u značajnoj su mjeri davali ton gospodarskom i kulturnom životu Poljske. Koncem 18. stoljeća u oblasti negdašnje Rzeczpospolite koju su okupirali Rusija, Pruska i Habsburška monarhija, živjelo je više od polovice svjetske židovske populacije, a do početka Drugog svjetskog rata i napada na Poljsku 1939., na tom se prostoru njihov broj povećao na 80%. Kada je pod maršalom Juzefom Pilsudskim Poljska ratovala protiv boljševičke Rusije (1920.), zapadni, ljevičari naklonjen tisak je navodio kao jedan od temeljnih razloga, zašto ne bi trebalo podupirati Poljake, upravo njihov antisemitizam, a slično se ponovilo koncem Drugog svjetskog rata, kada je trebalo opravdati pripajanje Poljske u Staljinovu

sferu interesa i utjecaja. Razloge poljskog antisemitizma, tvrdi prof.dr. Andrzej Nowak, ugledni povjesničar s krakovskog Jagellonskog sveučilišta treba tražiti u tomu što su se tamošnji Židovi prilikom asimilacije identificirali s pojedinim narodima koje su Poljaci držali za okupatore svoje domovine. Kao odgovor na okupaciju jačao je moderni poljski nacionalizam, a njegov je otac bio Roman Dmowski (1864.-1939.), koji je rješenje problema vidio u jačanju poljske srednje klase, a da bi ona mogla (o) jačati, bilo je potrebno povesti ekonomski rat protiv Židova i tako ih razvlastiti, jer su već ranije zauzeli gotovo sva ključna mjesta u ekonomiji i društvu. Davati poljskom antisemitizmu značaj, kakav mu se davao, pa i danas daje, posebice na Zapadu, dr. Nowak smatra pogrešnim pristupom; uostalom, za razliku od primjerice, antižidovskih pogroma, u Rusiji ili Njemačkoj, najveći pogrom koji su izvršili sami Poljaci, bio je onaj iz studenog 1918. u Lavovu. U međuratnoj Poljskoj, nesporno, bile su prisutne velike napetosti između Poljaka i Židova, od kojih su mnogi podupirali Pilsudskog koji je novostvorenu državu vidio kao multikulturalnu i multinacionalnu zajednicu, a time je i stekao naklonost i lojalnost Židova. Nacionalisti su tražili bojkot židovske zajednice, želeći je tako oslabiti, a u konačnici i natjerati u emigraciju, pri čemu je dakako svoju ulogu i to ne beznačajnu, imala i katolička crkva, tako da upravo mnogi drže da je taj poljski katolički mesijanizam glavni izvor poljskog antisemitizma. Drugi svjetski rat je dakako ključ za razumijevanje, ali i demontiranje stereotipa poljskog antisemitizma. Timothy Snyder, u svojim kapitalnim studijama “Krvava zemlja” (“Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin”) i “Crna zemlja” (“Black Earth: The Holocaust as History and Warning”) na

maestralan je način ispisao fenomenologiju antisemitizma i Holokausta na ovim prostorima, na kojima su se zapravo zbile najveće tragedije Drugog svjetskog rata. Po riječima dr. Nowaka, nesporna je činjenica da se Šoa, odnosno Holokaust zbivao prije svega na poljskom teritoriju, u čemu je stanovitu ulogu odigrala i netrpeljivost domaćeg stanovništva prema Židovima. Sociolog Jan Tomasz Gross je pokušao objasniti pozadinu u svijetu poznatog pogroma u Jedwabneu (srpanj 1941.), ali pri tomu se mora znati da su Poljskom upravljali Nijemci, odnosno nacisti koji su kao okupatori provodili izrazito brutalne mjere odmazde prema svima koji bi se usudili pomagati Židovima (za skrivanje Židova slijedila je smrtna kazna). Usprkos tomu, kako smo već rekli, jednu trećinu Pravednika među narodima čine Poljaci, spomenimo samo imena: Irene Sandler, Janusza Korczaka, Jana Karskog, a mogli bi nabrajati još puno njih. Osim toga, minimalno je 60 tisuća poljskih seljaka bilo likvidirano u nacističkim masakrima i akcijama “čišćenja” pristaša poljskog pokreta otpora. A u Varšavi je 1944. poginulo više od 50 tisuća ljudi (nežidova) i to u samo tri dana gušenja ustanka u tom gradu. Istina, slično se dogodilo i godinu dana ranije u židovskom ustanku u Varšavskom getu, kada su, nakon što je 300 tisuća Židova iz geta bilo transportirano u logore smrti, šaka ludo hrabrih, golorukih očajnika odlučila pod vodstvom legendarnih Mordehaja Anielewicza (1919.–1943.) i Mareka Edelmana (1919.–2009.) suprotstaviti do zuba naoružanim nacistima, što je čin za divljenje i bez presedana u svekolikoj povijesti ljudskoga roda. A, dok su nacisti provodili završne akcije likvidiranja židovskih ustanika-mučenika, veliki poljski pjesnik, nobelovac Czeslaw Milosz je gorko-ironijski zapisao “dotle se uz zidine geta veselo vrtio ringišpil u čijoj su vožnji tih lijepih proljetnih dana uživali

Varšavljeni, samo ih je malo smetala buka eksplozija koje su se čule iza zidina”. To se ne smije zaboraviti, ali se ne smiju zaboraviti ni brojni Pravednici koji su činili nemoguće samo kako bi spasili svoje židovske prijatelje. Na koncu, u čitavoj okupiranoj Europi nije postojala organizacija kao što je Žegota, jedinstvena po tomu što je kao primarnu zadaću imala organizirano spašavanje Židova iz nacističkih kandži. Nesporno i Poljaci sebe (i to s pravom) također vide kao žrtve rata; ne samo nacističke, već i staljinske (podsetimo se samo na monstruozne, masovne zločine u Katynu), jer znamo što se zbivalo nakon sramotnog pakta Molotov-Ribbentrop; tj nakon njemačke invazije 1939. kada su Sovjeti također upali u Poljsku s istoka i zauzeli “svoj dio” teritorija. Staljin je upad opravdao demagoškim lažima kako je došao spasiti Ukrajince, Bjelorusce i Židove iz poljskog ropstva. Naime, na istoku Poljske je tada živjelo oko 5,5 milijuna Poljaka, jednako toliko Ukrajinaca, ali znatan udio u stanovništvu imali su i Bjelorusi i Židovi, koji su Crvenu armiju prihvatili kao osloboditelja. Ali, što se nakon toga zbivalo, što je u ta kaotična i “smutna” vremena dodatno trovalo mučnu atmosferu netrpeljivosti i sveopćeg zla, svjedočili su Ukrajinci i Poljaci koji su se i sami prognjeni, okrenuli protiv Židova jer su tvrdili kako pomažu Sovjetima, koje su s pravom smatrali okupatorima. Sve su to razlozi koji su primjerice doveli i do poslijeratnog pogroma Židova u Kielcu, ali nakon tragedije i užasa Holokausta, nekada velika židovska zajednica, najveća na svijetu, praktički je nestala. A, konačni smrtni udar Židovi su u Poljskoj doživjeli tijekom studentskih prosvjeda u ožujku 1968. kada je komunistički režim Wladysława Gomulke kako bi opravdao vlastitu nefikasnost i slabost, raspirivao antisemitisku histeriju i tako zemlju “oslobodio” posljednje veće skupine “sumnjivih Ži-

dova” koji navodno rade domovini o glavi. Naime, u ožujku 1968., nakon što su vlasti zabranile izvođenje kazališne predstave “Dziady” Adama Mickiewicza u kojoj se govorilo o vladavini ruskog carizma u Poljskoj (a zapravo, radilo se o adaptaciji teksta koji je bio jasna metafora na aktualnu sovjetsku, kolonijalnu politiku), došlo je do velikih demonstracija protiv komunističkog režima, jer je cijelo društvo željelo nacionalnu i političku samostalnost. Budući su među liderima protesta bili i brojni, istaknuti židovski intelektualci i studenti, poljski su se komunisti poslužili antisemitizmom i time odgovornost za nered prebacili na njih. Na čelu partijskog antisemitskog pokreta bio je zloglasni Mieczysław Moczar, a uslijedile su i velike čistke u državnom aparatu; primjerice u vojsci, provodio ih je kasniji šef poljske vojne hunte, general Wojciech Jaruzelski. Nakon toga, poljska židovska zajednica bila je svedena na simboličku razinu i nekada zemlja s najvećim brojem Židova u svijetu, praktički je postala zemlja bez Židova, ali u kojoj i dalje egzistira, kako bi to rekao glasoviti austrijski novinar i pisac mađarsko-židovskih korijena Paul Lendvai “antisemitizam bez Židova”. Stoga najavljene diskusije o prošlosti imat će smisla samo ako će se voditi otvoreno, a ne o primjerice opravdanosti ili neopravdanosti već spomenutog zakona, jer, to tvrdi i sam dr. Nowak, onome tko negira ili opravdava Holokaust naprosto nije mjesto u civiliziranoj zajednici. Poljska i Izrael su spojeni dugim povijesnim nitima, njihova je povijest u mnogo čemu bogato i trajno isprepletana i upravo stoga i jedni i drugi moraju shvatiti da im je u obostranom interesu doći do istine, ma koliko ona bila bolna, jer, zar ne piše u svetim knjigama i kršćana i mojsijevaca kako čovjeka i čovječanstvo samo istina može istinski osloboditi.

“STOLPERSTEINE” — KAMENE SPOMEN-KOCKE U PLOČNIKU

PIŠE: GERTRUDA PREIS HUR

Šećete li ulicama europskih gradova poput Berlina, Beča i Rima uživajući u njihovoj prelijepoj arhitekturi, parkovima i spomenicima, nitko vam neće uzeti za zlo ako povremeno ne pogledate u zemlju. No, ako to učinite, možda ćete primijetiti položene mjedene pločice uglavljene između običnih kamena za popločivanje, a koje sadržavaju samo neke informacije: ime, datum i sudbinu. Nedostatak podataka nije slučajna, on podcrtava važnu prazninu: odsutnost ljudi u čiji su spomen položeni kameni.

Ti su kameni “Stolpersteine”, kamene spomen-kocke ugrađene u pločnik, a projekt su umjetnika Guntera Demniga koncipiran 1992. u znak sjećanja na sudbine ljudi koji su tijekom nacionalsocijalizma bili proganjeni, ubijani, deportirani ili natjerani na samoubojstvo. To su kvadratne mjedene pločice s ručno upisanim slovima, stavljene na lijevane betonske kocke veličine 96x96x100 mm, ugrađene u pločnik i to na adresama žrtava nacionalsocijalizma. Demnig je 2006. zaštitio

FOTOGRAFIJA: “STOLPERSTEINE” — KAMENE SPOMEN-KOCKE U PLOČNIKU

“Stolpersteine” u Njemačkoj, a od 2013. zaštićeni su i na europskoj razini. U srpnju 2017. bilo je ukupno 60.000 “Stolpersteina”. Gunter Demnig je 1995. položio prve “Stolpersteine” bez službenog dopuštenja vlasti u Kölnu. Službeno je prvi put položio “Stolpersteine” 19. srpnja 1997. u

Sankt Georgenu kod Salzburga. U Kölnu je 2000. dopušteno polaganje daljnjih “Stolpersteina”, što je potaklo niz daljnjih akcija polaganja i dovelo do najveće “decentralizacije spomen-obilježja” u svijetu. “Stolpersteine” komemoriraju Židove, Rome, Sinte, homoseksualce, bolesne

i sve one koje je nacionalsocijalistički režim proganjao, a postavljaju se ispred posljednjeg mjesta stanovanja žrtve.

Demnigova je namjera, među ostalim, vratiti imena žrtvama nacionasocijalizma koje su u koncentracijskim logorima svedene na brojeve. Saginjanje, kako bi se pročitali tekstovi na “Stolpersteinima”, trebalo bi označavati simbolički naklon, sagibanje glave u znak poštovanja žrtvama. Samim označavanjem “mjesta deportacija”, koja su se često nalazila u gusto naseljenim područjima, istovremeno dovodi u pitanje obrambenu izjavu nekih svjedoka iz onih vremena da deportacije uopće nisu primijetili.

Demnig je svojevremeno kritizirao koncept centralnih mjesta sjećanja na žrtve koje, prema njegovom mišljenju, nisu dovoljno vidljive u javnosti. Na takvim spomenicima uglednici jednom godišnje polažu vijence, no ostali mogu te spomenike jednostavno zaobići. Njegov je cilj bio imena žrtava vratiti na mjesta njihova života. Unatoč nazivu “Stolpersteine” (kameni spoticanja, hrv.), Demnigov cilj zapravo nije bio “spoticanje=stolpern”. Rado citira jednog učenika koji je vezano uz “Stolpersteine” odgovorio: “Ne, čovjek se ne spotiče niti pada fizički, čovjek pada u glavi i srcu.”

“Stolpersteini” se izrađuju isključivo ručno jer, prema Demnigu, to je u suprotnosti sa strojnim uništavanjem ljudi u koncentracijskim logorima. S vremenom i širenjem projekta Demnigu pomaže kipar Michael Friedrichs-Friedländer, te se od 2006. “Stolpersteini” izrađuju u njegovoj umjetničkoj radionici u Berlin-Buchu. Čim se pojave novi podaci, Demnig određuje tekst koji u pravilu započinje s “Ovdje je stanovao/stanovala.....”, slijedi ime žrtve i datum rođenja, često godina deportacije i mjesto smrti. U nekim slučajevima tekst započinje s “Ovdje je živio/živjela....”, “Ovdje je djelovao/djelovala....”, “Ovdje je podučavao/

podučavala...”, “Ovdje je bio kršten/krštena....”, “Ovdje je bio ustrijeljen/ustrijeljena...”... Kipar je rekao da ga izrada svakog kamena jednako potrese, no da je bio posebno potresen prigodom izrade 34 “Stolpersteina” za tridesetero siročića i četvero njihovih odgajatelja iz sirotišta u Hamburgu. Deportirana su djeca bila u dobi između tri i pet godina. Tjednima nakon toga nije mogao spavati. Važan izvor adresa stanovanja i registra osoba za spomen-knjige su dopunske kartice popisa stanovništva iz 1939. Neke kuće žrtava više ne postoje zbog strukture obnove grada nakon Drugog svjetskog rata, pa je tako nekoliko “Stolpersteina” položeno na ili ispred nastale slobodne površine. Nakon što se postave, “Stolpersteini” postaju vlasništvo grada ili zajednice, zbog čega je službeno dopuštenje važno. Velika je pomoć osim lokalnih arhiva i povijesnih popisa adresa, baza podataka iz Memorijalnog centra Jad Vašem u Jeruzalemu.

U Parizu, Firenci i Bolonji, Ljubljani i Zagrebu do danas nisu položeni “Stolpersteini”, ali ih se može naći u mnogim zabačenim malim mjestima Češke, Slovačke i Mađarske. U Srbiji i Bugarskoj do danas nije položen niti jedan “Stolperstein”, u Sloveniji ih do sada ima 12 (svi u Mariboru), u Poljskoj 9 (svi za njemačke žrtve). U Rijeci ih ima četiri za po dvije žrtve na hrvatskom i talijanskom jeziku.

Demnig polaže u određenim slučajevima i tzv. “Stollperschwellen” (die Schwelle = prag) veličine 100x10 cm, kako bi obilježio sjećanje na čitave skupine žrtava. Takav se “Stolperschwelle” nalazi npr. na glavnoj željezničkoj postaji u Stralsundu (Njemačka), kao sjećanje na 1.160 osoba s tjelesnim nedostacima koje su “S tog mjesta” deportirane u prosincu 1939. kao žrtve Akcije T₄ i potom ubijene u Velikoj Piašnici u Poljskoj. U Solunu se “Stollperschwelle” nalazi pred kućom ispred koje su Alois Brunner i Adolf Eich-

mann organizirali deportaciju 96,5 posto svih Židova toga grada.

Godine 2017. umjetnički je projekt “Stolpersteina” prihvaćen izvan Europe. U Argentini je 20. listopada 2017. položen “Stolperschwelle” na ulazu u školu Pestalozzi u Buenos Airesu. Ta je njemačka škola osnovana 1934. u inozemstvu kao utočište progonjenima od nacista.

Koncept “Stolpersteina” izložen je i kritici. Vrlo žestoka protivnica Demnigovog projekta je Charlotte Knobloch, predsjednica Izraelitske kulturne zajednice u Münchenu i Gornjoj Bavarskoj, koja smatra “nepodnošljivim” da se nogama gaze pločice s imenima umorenih Židova. Demnigov je odgovor na metaforu “da se sudbine gaze nogama” bio “da su se nacisti samo zadovoljili time da se žrtve gaze nogama, tada bi se te žrtve bile izvukle samo s modricama, ali bi ostale žive. No, nacisti su imali program totalnog uništenja.

Tijekom 20 godina, projekt “Stolpersteine” postao je najveći decentralizirani spomenik u svijetu, masovni “društveni spomenik” koji uključuje volontere, studente, školsku djecu i rodbinu žrtava Holokausta diljem svijeta. “Stolpersteine” i “Stolperschwellen” komemoriraju sve žrtve nacionalsocijalizma, one umorene u Auschwitzu i drugim koncentracijskim logorima kao i one preživjele. Ovim skromnim a ipak snažnim spomenikom žrtvama nacizma, ostaje podsjetnik: Ti su ljudi živjeli ovdje, u ovoj kući, ovoj ulici i mogli su biti naši susjedi.

